

BIBLIOTECA
SEMINARIO V.
PORDENONE

s.l.

080 MIS

21 6

MARCUS BELLI
PRESBYTER ROMATINUS

Humanae Litterae

UDINE
STAB. TIPO-LITOGRAFICO G. PERCOTTO & FIGLIO
1928

· EMO · VIRO

CARD · ALPH · MARIAE · MISTRANGELO

· ECCL · FLOR · ARCH.

MARCUS · BEILL · SACERDOS · ROMATINUS

BARBARIS · IN · VENETOS · IRRUENTIBUS

· PATRIA · PROFUGUS

GRAECARUM · LITTERARUM · ET · HIST · CIVILIS

IN · SEMINARIO · FLORENTINO · PROFESSOR

HOC · OPUS · QUALECUMQUE · EST

GRATO · ANIMO

D.

I.

Concordia Julia

In Venetis, ad ripas Lemenis, haud procul ab oppido, quod Portum Romatinum vocant, Concordia Julia sita est. Haec olim florentissima Romanorum colonia, inlustribus celebrata laudibus, modo pagus humilis est, cuius incolae, agros colendo, venando et piscando, aegre sed honeste vitam agunt. De eius vetusta origine et monumentis, quia multi dixere, pauca summatim perstringemus, duce Dario Bertolinio ⁽¹⁾, qui vir, summo ingenio ac mira eruditione praeditus, unus omnium complures inscriptiones in agro Concordiensi postremis hisce temporibus repertas luculentissime explanavit.

Bertolinus Concordiae Juliae originem tribuit M. Antonio triumviro, qui, antequam in Orientem contra Cassium et M. Brutum castra moveret, hunc locum praesidio munivit, quod ad populos Venetae regionis coërcendos idoneus esset, atque tutum redderet iter ad provincias quas Caesarianae factionis hostes, post dictatoris necem, occupavissent. Hinc colonia anno septingentesimo decimo secundo ab Urbe condita, idest anno quadragesimo secundo ante Christum natum, deducta est. Neque a vero abhorret Concordiam Juliam, ab initio, adiecto conditoris nomine, « Juliam Antoniam » appellatam fuisse, idque appellativum nomen usque ad praelium Actiacum (31 a. Ch. n.) obtinuisse, quo M. Antonii fractae vires cum gloria occidere. Quae clarissimi Bertolinii opinio satis probabilibus testimoniis confirmatur: etenim in agro Concordiensi, Antonii numismatum multo maior adest copia quam Octaviani;

⁽¹⁾ De Darii Bertolinii vita et operibus egregie scripsere: Dinus Mantovani, Carmelus Berti, Ernestus Degani, Venantius Savi.

prorsus autem desunt numismata Lepidi: nec quisquam ignorat, colonias deduci solitas ab imperatore legionum, quae loci tutela relinquerentur.

Hic tamen et Bertolinus non quievit, nam suis diligentissimis investigationibus, in quibus, fere viginti annorum spatio, strenuam operam navavit, ex lapidibus, ex ruderibus, ex parietinis Concor-diensibus (sit venia verbo!) *oracula promens*, atque fossoris cuiusdam ope, Iacobi Stringhetta, illiterati quidem hominis, sed memoria firma ac diuturna praeclari, eo processit ut, religiosa cura, anti-quam coloniae descriptionem ⁽¹⁾, quae, graeco nomine, *topographia* audit, graphice in pristinum plane restituerit. Quod opus, praeci-puum Bertolinii decus, et antiquae artis studiosis valde probatum, quanti laboris fuerit, nobis solummodo visum est, quibus datum, ut, oculis, tanti viri impigram invictamque constantiam admiraremur.

Quaenam coloniae descriptio? Urbs Concordia, in circuitu praebens speciem sexanguli, patebat in longitudinem a septem-trione ad meridiem, paulum in occasum solis vergens; idque se-cundum recentes geographos, respondet: *da nord-nord-est a sud-sud-ovest*. A septemtrione ad meridiem longitudo maxima = m. 853; ab oriente ad occidentem latitudo maxima = m. 518; area perime-tros = mq. 418,555,50, scilicet Pompeianae areae e tribus partes duae.

Hanc aream a septemtrione ad meridiem duae principales viae (« cardines ») in tres zonas dividunt. Singulae autem zonae aliis duabus principibus viis (« decumani »), ab oriente ad occidentem, in totidem rectagona rursus dividuntur. Ita area tota, ut Pom-peiana, ex novem regionibus constat. Cardines inter et decumanos, aliae minores viae his parallelae. Forum est in media insula situm: ad cuius latera bases magnae, quae excellentium virorum de re publica bene meritorum statuas sustinerent, et parvae quaedam pilae ex cocto latere (quarum una in museo Romatino asservatur), cum quadrato foramine in summo, quae fortasse velabri admini-cula fulcirent, erant collocata.

Alveus manu factus, ab occidente profluens, mediam urbem interfluebat. Huius alvei vestigia exstant in ponte lapideo, ab haer-edibus cuiusdam liberti, ut patet ex gemino in pilis epigrammate, restituto vel probabiliter aedificato, praeter viam quae ab Allino Aquileiam ducit. Diximus « restitutum vel probabiliter aedificatum », id est sumptibus liberti, cuius in epigrammatibus nomen inscrip-

⁽¹⁾ Coloniae Concordiensis tabulam lineis descriptam Bertolinus in lucem edidit usque ab anno 1880. Cf. *Nolizie degli scavi concordiesi*, etc., Roma 1881.

tum est, quia lex vetabat quominus inscriberetur nomen operi publico alterius quam principis, aut eius, cuius pecunia id opus factum esset.

Hactenus de coloniae origine et descriptione. Quod attinet ad rei publicae disciplinam, Concordia Julia, ni excipias «tribunum plebis», alibi perrarum, a ceteris coloniis haud multum discrepat. Digna tamen quae notentur haec sunt: cives omnes «iure suffragii et honorum» gaudent. Senatui («Ordo»), centum virorum, legum ferendarum potestas competit, eique «duumviri» et «aediles» auxiliantur. Collegiorum artificum unum tantum novimus, «sagittariam fabricam».

Has Concordiensis coloniae notitias ex epigrammatibus numisque I et II saeculi post Christum natum cl. Bertolinus compertas habuit; unde constat, Concordiam, maxime, Antoninis regnantibus, viguisse (138-161 p. Ch. n.). Quanam inde Concordiae fata fuerint usque ad Costantinum Magnum eiusque successores penitus nos latet. Id unum scimus, Concordiam, suis moenibus, regiis honoribus excepisse Theodosium Magnum et Valentinianum II, qui ibi, anno 391. leges *De fide* et *De apostatis* tulerint ⁽¹⁾.

De Concordia, anno 452, ab Attila Hunnorum rege funditus deleta, deque sanctis Donato, Secundiano, Romulo et sociis, saeviente Diocletiani persecutione (304), extra portam Orientalem, iuxta fluvium Lemenem, sublimi martyrio coronatis, quorum lipsanis miraculorum numero insignibus, auspice doct. Francisco Isola, Concordiensium praesule peramantissimo, festa centenaria in annum 1904 indicta sunt, alias dicemus.

Verum nobis huic narrationi, pedestri stilo exaratae, finem imponentibus, liceat iterum in Concordiensium memoriam Darium Bertolinum illum revocare, cuius opera Concordia Julia, in Romano museo, hodie ceu Phoenix «post fata resurgit». Absint ideo Maevii et Fuffeni ignobiles, qui, omnibus invidiae ventis circumflati, tam egregii viri famae obtrectent! Nos semper pietatem eius, probitatem, intemeratam fidem, maximam ingenii vim, pro aris et focis, tuebimur; dumque piis eius Manibus aeternam caelicolum pacem adprecamur, Tacitianum illud meminerimus: «multos veterum, velut inglorios et ignobiles oblivione obrui; *Darium Bertolinum Concordiensibus narratum et traditum superstitem esse!*»

(Excerptum e romano commentario
Vox Urbis, an. III, n. XVIII)

(1) V. BERTOLINI, *L'epigrafa concordiese* (Estratto da *Atti della R. Deputazione veneta di storia patria*) 1887-88, pag. 29.

II.

De Q. Horatii Flacci ode XIV, lib. I.

De ode xiv, lib. I, Q. Horatii Flacci, quae communiter inscribitur *Ad rempublicam bellum civile reparantem*, breviter disserentes, in primis animadvertimus nobis non esse in animo commentarium in lucem edere, quod singulas litteratorum hominum ad rem sententias veluti in epitomen cogat. Horatianum hoc carmen adeo in vulgus pervagatum est, ut vix qui latinas litteras leviter attigerint, eius cognitione careant. Igitur nostrum erit perpauca tantummodo delibare, quae ab interpretibus, in Horatiano carmine enucleando, vel prorsus omissa, vel non ita perspicue sunt explanata, ut legentium animis omnem dubitationem eximant.

Quodnam carminis argumentum? Allegoricum est: navis tempestatibus quassa rempublicam bellis civilibus (31 a. Ch. n.) enervatam significat, cui in portu, id est in pace et tranquillitate, stat unica salus. Ita fere omnes interpretes. Attamen, inter recentiores, non desunt qui, rerum novarum cupidi, Horatium continua verborum translatione usum fuisse negent, navemque, qua ipse post Philippensem cladem in Italiam advectus sit, sensu proprio accipiendam esse arbitrentur.

Levis haec interpretatio, cum orationis contextui omnino repugnet, eique romuleam vim plane adimat, suo se gladio iugularet, si cautum esset, ne coecus novitatis amor mobilium adulescentium turbam in opinionum commenta faceret pronam; quare operae pretium ducimus aliquo potissimo argumento uti, quo magis res pro comperto sit.

Habemus enim M. F. Quintilianum auctorem ⁽¹⁾, qui Horatiani carminis allegoriam hisce expresse indicat verbis: « Ille Horatii locus quo navem pro republica, fluctus et tempestates pro bellis civilibus, portum pro pace atque concordia dicit ». Nec silentio praetereundum putamus Dionem Cassium, qui ⁽²⁾ Moecenatem inducit rempublicam cum oneraria navi, eaque rimarum plena, innumera hominum multitudine stipata, comparantem, quae, amisso rectore, Austris ludibrium, huc illuc tumido aequore fertur; cui,

⁽¹⁾ *Inst. orat.* VIII. 6, 44. — ⁽²⁾ *Lib.* 52, 2.

ni Octavianus adsit, fatum immineat exitiale. Quid plura? Videsne ut poeta, suo ipsius testimonio, sententiam luculenter confirmet?

*Nuper sollicitum quae mihi taedium,
Nunc desiderium curaque non levis,
Interfusa nitentes
Vites aequora Cycladas* ⁽¹⁾.

Num haec ad verbum intelligenda sunt? Praeterea et alii loci, quos ex *Epist.* II, 2 et ex *Epod.* XVI depromes, in idem conspirant. Sic, exempli gratia, poeta suam adversam fortunam, ob tristes belli civilis eventus, conqueritur:

*..... simul primum me dimiscere Philippi,
Decisis humilem pennis inopemque paterni
Et laris et fundi paupertas impulit audax,
Ut versus facerem* ⁽²⁾.

Iram deorum in caput « aetatis devoti sanguinis » detestatur:

*Impia perdemus devoti sanguinis aetas,
Ferisque rursus occupabitur solum* ⁽³⁾.

Instantium malorum, « sollicitum taedium » eum acriter urget; quamobrem, ut animum curis anxium levet, in « Fortunatis insulis » perpetua pace frui vehementissime concupiscit:

*Nos manet Oceanus circumvagus: arva, beata
Pelamus arva, divites et insulas,
Reddit ubi Cererem tellus inarata quotannis
Et impotata floret usque vinea;
Germinat et nunquam fallentis termes olivae,
Suamque pulla ficus ornat arborem;
Mella cavâ manant ex ilice; montibus allis
Levis crepante lympa desilit pede, etc.* ⁽⁴⁾

Quae cum ita sint, quaenam causa est cur de allegoria dubitemus?

Nunc alteram ponimus quaestionem: In carmine hoc componendo, Horatius aliquidne ex Graecis mutuatus est?

Apud omnes constat Horatium, in lyricis carminibus, multa ex Sappho, Simonide et Alcaeo praesertim (metro alcaico septem et triginta carmina conscripsit) hausisse, ita ut aliquibus « museum opus confecisse » ipse visus sit. Praestat tamen, ne quis benignior poetae obtrectatoribus indulgeat, ea meminisse, quae Thomas Valaurius ⁽⁵⁾ opportune scripsit: « Quamquam enim Graecorum fuit

⁽¹⁾ Vv. 17-20. — ⁽²⁾ *Epist.* II, 2, vv. 49-52. — ⁽³⁾ *Epod.* XVI, vv. 9-10. — ⁽⁴⁾ *Epod.* ibid. vv. 41 et seqq. — ⁽⁵⁾ In sua *Historia critica litterarum latinarum*, cap. VII. § 2, pag. 76 Aug. Taur. 1888.

studiosissimus; ex patriis tamen moribus atque ex suo ingenio romuleam plane vim, et splendidam hausit brevitatem, qua in gravioribus argumentis Pindari magnificentiam feliciter compensavit. Et multi quidem graeci scriptores nunc desiderantur, quos ille prae oculis habuit; sed in celebrandis domesticis factis tam propriis coloribus usus est, ut ab eorum nemine sumi potuerint. Et revera omnino suus apparet Horatius quotiescumque in patriis argumentis versatur; veluti quum Augustum et Drusum celebrat ob victorias de hostibus relatas; vel quum in civiles discordias, aut in sui saeculi luxum invehitur. Tunc enim romana virtus in eius carminibus elucet, quam non aliunde, quam ex diviniore sua natura feliciter expressit ».

Carmen tamen de quo hic agitur ex Alcaei fragmento ⁽¹⁾, quod Heraclides Ponticus nostrae memoriae prodidit, scilicet e graeco fonte ductum est. Horatii exemplo, Alcaeus civitatem suam tyrannica Myrsili crudelitate importune vexatam cum navi fluctibus agitata, cui malus est saucius, nec sunt integra lintea, egregie comparat. En verba Alcaei ipsa, quae miramur quod, in Horatianis editionibus tironum usui curandis, a doctoribus, non sine parva litterarum iactura, crebro praetermittantur:

Ἀσυνέτημι τῶν ἀνέμων στάσιν·
τὸ μὲν γὰρ ἔνθεν κύμα κυλινδεται
τὸ δ' ἔνθεν ἄμμες δ' ὃν τὸ μέσσον
νῆϊ φορήμεθα σὺν μελαίνα,
χείμωνι μοχθεῦντες μεγάλῳ μάλα·
πῆρ μὲν γὰρ ἄντλος ἱστοπέδαν ἔχει,
λαῖφος δὲ πᾶν ζάδην ἤδη
καὶ λάκιδες μεγάλαι κατ' αὐτό·
χόλαιοι δ' ἄγκυραι

Quamquam vero Lucianus Müller contendit aliud Alcaei carmen, quod modo iniuria temporum desideratur, Horatio fata reipublicae querenti argumentum dedisse, cuius sententiae, quia nimiam novitatem sapit, non facile adhaerebimus; tamen, si poetarum locos inter se utrinque comparaveris, eundem rerum verborumque ordinem manifeste agnosces. Quod ut evidenter constet, Alcaei locum, latino sermone, pro verbo interpretabimur: « Ventorum condicionem

(1) BERGK, 18.

non intelligo: nam, modo hinc, modo illinc volvitur unda; nos autem cum nigra navi in altum ferimur, magna tempestate valde vexati: nam unda *turgida* (ζυγλος) pedem mali (ιστοπέδον ab ιστοπέδης) supereminet; vela autem cuncta iam scissa et scissurae magnae in ipsis; cedunt anchorae... » (1).

Sed ad propositum nostrum non attinet miras Horatiani carminis virtutes aperire: litterarum latinarum amantissimus quisque, ex diligenti locorum comparatione, cito perspiciet Nostrum, etsi in Alcaei vestigiis defixum, naturali et venustiori stilo, ut in tabula, domestica facta, verissimis coloribus, pinxisse.

Restat demum ut versum 10, de quo interpretes ambigunt, explanemus:

Non di, quos iterum pressa voces malo.

Alii ad deos tutelares, Castorem et Pollucem, seu quemvis deum, quod navis esset insigne, id referunt; alii, duce Orellio, sic interpretantur: « Nec amplius dii tibi (navi) favent, quos iterum pressa malo voces ». Quarum interpretationum prior nobis potior videtur, tum quia Graecis et Latinis solemne esset deorum simulacra in navium puppi (2), ubi sacrarium habebant, collocare, ad quos in periculis nautae vota nuncuparent, tum quia ex ipsa rei natura, credere par est tutelares deos, ut malum, antemnas, lintea et funes, ventorum impetu ablatos. Quae opinio, qualiscumque est, nostrorum temporum exemplis valide roboratur. Sane et nunc apud nautas usitatissima consuetudo est pingendi in navium puppibus caelicolum imagines, puta B. M. Virginis, sancti Nicolai Ep. et sancti Antonii Patavini, quibus deprecantibus, tempestatum pericula arceantur.

Posteriorem autem interpretationem, quam, e converso, Orellius « rei maxime accommodatam ac poeta lyrico dignam » vocat, nos quidem refellendam censemus. Enimvero, quid rei accommo-

(1) Elegantissime G. MAZZONI italice:

*I venti ignoro dove si volgono;
Chè questo flutto qua si precipita
E là quell'altro. Con la negra
Nave pe 'l mezzo noi siam sbattuti
Soffrendo atroci cose dal turbine.
Già l'onda il piede copre de l'albero,
E già le vele lacerate
Pendon da l'albero in brani enormi.
Son rilassate l'ancore.*

(2) Cfr. VERG. Aen. X, v. 171 et PERS. Sat. VI, v. 30.

datius ac poeta lyrico dignius, quam quod, ut res postulat, navis adversae tempestati obluctantis narrationem perfectam ad unguem reddat?

Haec quae exposuimus, profecto, neque nova, neque magni momenti sunt. Candide lector, ne ingenii nostri imbecillitate tempus trivisse videamur, huic perexiguo labori finem imponentes, id unum saltem te monitum volumus: ut, nocturna diurnaue manu Horatii carmina verses. « Hunc poetam », Ioannis Bondii verbis utemur, « D. Augustinus in primis legendum esse iubet: quippe qui non modo iustitiam, invictam animi magnitudinem, parsimoniam, continentiam, religionem in Deum, pietatem in parentes, patientiam paupertatis, et contemptionem rerum humanarum summis laudibus prosequatur; sed contra, perfidiam, iniustitiam, metum, prodigalitem, libidinem, luxuriam, avaritiam, atque omnia fere vitia acerbè carpat, vituperet, exagitet ». Neque enim tam utilia monimenta vitae repetes ex fucatis fabulis, quae, a pulcri sensu abhorrentes, menti caliginem obducunt bonosque mores depravant.

(Excerptum e romano commentario
Vox Urbis, a. III, num. XXII).

III.

De Hieronymo Venantio

deque eius libro qui « Callophilia » seu « de pulcri amore » inscribitur.

Non dubito quin egregiis huius commentarii lectoribus gratum futurum sit, si paucis, quae ad Hieronymi Venantii vitam moresque pertinent, praemissis, aliquam de eius libro, qui *Callophilia* seu *de pulcri amore* inscribitur, notitiam exhibeam.

In Portu Romatino a. d. v nonas Martias, anno 1791, ex Venantio Venantio et Augusta Marchi, generis nobilitate claris, Hieronymus ortum habuit. Huic, a prima aetate Ioseph Fortis, sacerdos integritate vitae probatissimus, in paterna domo, litterarum elementa dedit. Ut excessit e pueris, in Romatino gymnasio, ad politiorum litterarum ac sapientiae studium se contulit, ingenii alacritate, qua celeriter abstrusa quaeque arriperet, cunctis admirandus. Ast quaenam tunc temporis docendi ratio et via? Praestat ex Hieronymo ipso audire qui, in libro de vita sua nondum edito, haec peropportune scribit: « rhetorica disciplina tota in creberrimis

ineptiis ex latinis translationibus sita erat; litterarum italicarum ne verbum quidem; Dantes, Petrarca, Areostus, Tassus mihi ignota nomina: poëlici sermonis Cesarottius, solutae orationis Thomas exempli instar positi. Qui resonantes versus vel inutilia quaedam et hiantia verba effutiebant, utroque pollice laudandus. In philosophia tradenda epitome logices et metaphysices adhibebatur, latine exarata, quae, herculeo nisu, sine ratione ac mente, memoriae atironibus mandaretur: adde physices et mathematicae notiones primas. En litterarum et sapientiae studia!»

Tamen, ne quis, partium studio, haec verba amara, sed vera, Romatinis doctoribus ut probrum obiiciat, animadvertendum est hanc inordinatam atque incompositam studiorum rationem, praesertim si de litteris sermo est, Italia tota, saeculo decimo octavo exeunte, iudicii sanitatem corrupisse. Quis enim ignorat quae Gozzius, Varanus, Parinius et Alfieri tulerint, ut, pro virili parte, bona studia in pristinum statum restituerent? Ceterum, in praesentiarum, affulget ne litteris spes felicioris aevi? Facile est alicuius rei, quae vitio laboret, censuram agere, verum tardiora remedia quam mala.

Humanitatis ac sapientiae studiis in Romatino gymnasio perfectis, Hieronymus, Patavii, in litterarum sede, inlustrium doctorum et alumnorum frequentia celeberrima, per quadriennium in iuris civilis scientia elaboravit; ibique laureum sertum, maxima cum laude, anno 1811 adeptus est. Forte Hieronymum, ad summos iuris honores rite capessendos, publice disputantem coram almo professorum conlegio, Patavinae provinciae praefectus, qui novis doctoribus procreandis intererat, audivit, eumque tam maximam ingenii vim in primo aetatis flore prae se ferentem adeo approbavit, quem dignum existimaret cui munus, quod a secretis, sive ab epistolis vocant, in secretiore suo cubiculo concrederetur. Quamobrem ad hanc condicionem Hieronymus, libens animo, matre probante, accessit.

Omnes eo tempore ceperat Magni Napoleonis admiratio, qui, gloriae suae fascinatione, quasi divino instinctu, Italarum adolescentium mentes potissime concitabat; cuius praepotens virtus, industria et labor, non solum in re militari, sed etiam in re publica bene gerenda latissime patuere. Haud mirum igitur quantum Hieronymo, ad maiora nitenti, haec rerum adiuncta profuerint, cum occasionem nactus esset, tum ingenii acuendi illarum legum cognitione et studio, quae ceterarum gentium imperiis normam dedere, tum impigra alacritate et prudentia, qua multiplicia arduaque

officia expediret, Patavinae provinciae moderatoris expectationem superandi. Nam, postquam Napoleonem Magnum adversa fata tulerunt, contigit ut Nostro, in principatu commutando, munus Patavinae provinciae administrandae deferretur. « Quoties », verbis utar Fausti Bonò, « memini venerandum hunc senem, veluti furore afflatus, tempora illa recogitare, animique sui trepidationem, cum post primi Italici Regni interitum, bonam libertatis frugem fato ineluctabili amissam, optimi quique cives desllevissent! » ⁽¹⁾.

Civilium munerum curriculum, Hieronymus inde persecutus est: primum apud congregationem provincialem Tarvisinam relator fuit, et rursus eodem in munere, Patavii, usque ad annum 1830; quo anno, nimio labore fatigatus, immatura canitie obreptus, immeritaque calamitate excruciat, in Portum Romatinum, in avitam domum, revertit, totumque politionum litterarum et sapientiae studiis se abdidit. Hic Sylviam Bonis, virginem eximiis ornatam virtutibus, uxorem duxit, quacum coniunctissime vixit.

Hactenus de Hieronymi Venantii vita et moribus. Dicam nunc de sapientiae ac litterarum monumentis, quibus ipse celebrati nominis famam inter aequales invenit.

Praecipuum ex maioribus Hieronymi operibus illud est, cui titulus *Callophilia*, idest *pulcri amor*, in quod adeo strenue incumbit, ut, quo copiosior, in tanto opere evolvendo, philologiae apparatus ei suppeteret, octavum et trigesimum annum agens, Alfieriano exemplo, primis graeci sermonis rudimentis operam dederit. Quae nam *Callophiliae* ratio sit, quantum in me est spatiique angustia sinit, paucis absolvam.

Callophiliae argumentum tres in libros distribuitur: in primo agitur de nativa, idest de physica sive naturali pulcritudine, quam animi sensum, non veritatem, Venantius esse affirmat. Omni aetate, condicione ac studio, homo pulcri sensu tenetur. Pietas, exempli gratia, in Deum, in parentes, in patriam, aliaque id genus multa, hominem vehementer cominovent: ex quo Noster naturalis pulcritudinis sensum in eo situm esse contendit, quod res, quibus universa natura consistit, aptae sint ad hominis sensus aequaliter et congruenter exercendos. Consecutiones, quae inde fluunt, accurate exquisiteque exponit, positoque discrimine inter quod verum, quod pulcrum, quodque honestum est, ex varietate uni coniuncta pulcri sensum gigni ostendit. Sed, quoniam animi natura id primum postulat, ut ipsius partes apte exerceantur, cui necessitati,

⁽¹⁾ Nei funerali del dott. G. Venanzio. Parole di E. Bonò, Udine 1872, pag. 5.

quod ad hominis sensus attinet, naturalis pulcritudinis sensui satisfacere competit, principia statuuntur, quo quisque expeditius, omni que abiecta cunctatione, agnoscat quinam animi motus, quo gradu quibusque causis, honesti habendi necne sint. Exemplar vitae, morumque ratio et norma honestum est, quod, non mobili hominis impetu effertur, sed conscientiae voce, in omnibus una, continetur. Cum autem honestum pulcritudinis naturalis sensus quaedam procreatio sit, patet utrique easdem condiciones et leges esse praefiniendas: sensus ergo videndi audiendique, in primis, honesti ὁργανὰ sunt. Summa et mira explicatione Venantius diversas honesti species enumerat, sicque libro secundo finem imponit.

Pulcritudo artificiosa tertii libri argumentum est, verum totius operis caput. Cum aliquid pulcri alte hominis animum movet, sensus in imaginem vertitur, sensuumque imaginumque vi ii oriuntur animi motus, qui voluntatem ad agendum impellant: hinc poësis, hinc imitationis origo. Argute Venantius disserit de perfecta pulcri specie, cuius officia et notas tradit contra eos, qui hanc pulcritudinis formam esse negent. Postremo concludit pulcritudinis sensum non tantum delectationis iucundarumque investigationum argumentum esse habendum, cum hominis naturae fundamentum, et dux, et imperator sit, quo animi motus efferantur et aequè regantur. Arti logicae itaque aequiparandum, quod haec animum ad verum flectat, ille educet cor. Ethicam, metaphysicam, iuris scientiam, oeconomiam ex pulcri sensus amore fructus uberrimos percipere posse.

Haec est totius *Callophiliae* ratio, quam summatim, et faciliore quo potui modo exponendam curavi; namque spatii angustia laboro, et insuper de sapientiae disciplina, si non elegantissime, at certe non pessime disserenti non nihil negotii est. Quod autem ad *Callophiliae* stilum spectat, Venantio religiosa cura fuit, ut, toto opere, dicendi genere perpolito et quibusdam quasi luminibus distincto verborum ac sententiarum uteretur. Meminisse iuvat *Callophiliae* libros, iterum Panormi editos anno 1837, Academiae Florentinae, quae a cribro farinario habet insigne, nonnullorumque litteratorum hominum veras meruisse laudes, locosque pulcherrimos, veluti orationis perfectique stili exemplaria, tironibus, in illis qui tum ἀντολογικοῖς libris ferebantur, propositos fuisse.

Nihilominus, fateamur oportet non omnibus eam definitionem, qua Hieronymus Venantius statuit « pulcritudinem animi sensum esse, non veritatem » probatam, compluribus immo erroneam ac falsam visam fuisse: quare acri et subtili ingenio interdum utrin-

que concertatum est. Verum Noster, e priore sententia recedens, in novo opere, cui titulus *Saggio di estetica* (1) dubia explanavit, doctrinamque genuinam de pulcritudinis sensu, qua tenus ab hominis mente percipitur nitide expressit. Quapropter de hisce duobus maioribus Hieronymi Venantii operibus, alterum ab altero perfici, dicemus Exemplum mirandum sane, quod nos vetat modestiam religionisque vim in tanto referre viro, qui, veritatis amore, laudis studio cedere maluerit, quam in opinionis errore obdurare!

De scriptis minoribus, quibus in politioribus litteris Venantius non mediocrem famam assecutus est, aliquid addam.

Iam, a prima iuventa, Hieronymus lyricis carminibus lusit et ad scenarum actus quaedam non incondita composuit. Hic tantum meminero *Ode* in Concordiam Iuliam inscriptam, Patavii editam anno 1820, in honorem Episc. Petri Ciani tum primum in Concordiensem dioecesim, ad pastoralia munera capessenda, solemniter adventantis. Maiori momenti est commentarium *De praesentibus politiorum litterarum condicionibus in Italia, deque ratione, qua politiores litterae rite perfici possint*. Quam questionem a Neapolitana Academia, cui nomen *Società del progresso*, positam, Venantius ita perite solvit, ut, in certamine, primos honores promeruerit. Praeter hoc commentarium, memoria digna sunt: *De eloquentia quae ex tempore dicitur*; *De φαντασίας munere in litteris*; *De peculiari eloquentiae genere, quo rerum gestarum scriptores utuntur*; *De publica beneficentia*, etc. Adde *Laudationes funebres* A. Zendrinii, I. Furlanettii, N. Contarinii, etc., qui omnes « Veneti de litteris et bonis artibus Instituti » socii fuere. In quorum numerum Hieronymus usque ab anno 1840 adscitus, dignus fuit qui, anno 1850, in munus a secretis cooptaretur. Tamen, anno 1855, ob tenuem valetudinem, munere se abdicare coactus est.

Haec carptim de Hieronymi Venantii minoribus scriptis: accuratum indicem omnium quae, ex occasione, edidit opuscula, in tomo I *Actuum Veneti Instituti*, anni 1872, facile invenies.

Obiit in Portu Romatino, d. quinto ante idus februarias, anno 1872.

(Excerptum e romano commentario.
Vox Urbis, a. IV, num. XI).

(1) Portogruaro, tip. Castion, 1857.

IV.

De Probae Falconiae vergiliano centone.

Quae de Probae Falconiae vergiliano centone, Veteris Novique Foederis facta exprimente, dicturi sumus, etsi parvi facienda sunt, quod musivum iamque obsoletum poëticum dicendi genus respiciunt, tamen si rei novitatem, industriam et laborem, quo id carmen confectum est, spectes, in eo perlegendo numquam inanem insumpsisse operam credas. Praeterea, quoniam de latinis christianis litteris agimus, quarum vices, temporum calamitate, non raro ipsis antiquitatis studiosis parum compertae, tenebris latent, quis neget aliqua parte prodesse harum monumenta, ut minima, pro merito inlustrare? Saepe enim « si licet, in parvis, exemplis grandibus uti » tenuissimi filii ope Daedali claustra reserantur! At nos non tanti, prefecto, sumus, qui speremus fore ut promissis maiora perficiamus: contenti erimus, si quae de Probae Falconiae carmine, quod *Cento* inscribitur, disputabimus, rite perspecta aequisque accepta animis, bonis studiis fovendis aliquod, qualecumque erit, afferant incrementum.

* *

In primis quid de Proba Falconia eruditi homines sentiant et iudicent videamus.

S. Isidorus Hispalensis in *Originibus* ⁽¹⁾ haec habet: « Proba, uxor Adelphi (qui Valentiniano I imperante praconsul fuit) centonem ex Vergilio *De fabrica mundi et Evangeliiis* plenissime expressit ». In Codice Palatino ⁽²⁾ saeculi IX vel X legimus: « *Cento* Probae inlustris »; et in alio Codice mss. (Montfauconius auctor est) saeculi X, in fine ⁽³⁾: « Proba, uxor Adelphi, mater Olybrii et Alypii, cum Costantini bellum adversus Magnentium conscripsisset, conscripsit et hunc librum ». Haec veterum testimonia sunt, quos penes de Proba Falconia uberiores notitias perperam quaeras. Ex

⁽¹⁾ I, XXXVIII, 25.

⁽²⁾ Cfr. TEUFFEL, *Lett. rom.*, Patavii, 1873, II, § 414, n. 15.

⁽³⁾ *Diar. ital.*, p. 36. Cfr. TEUFFEL, *ibid.*

recentioribus libet audire B. Iungmann ⁽¹⁾: «Iam antehac sub finem saeculi IV, Proba Falconia, pia matrona romana, huiusmodi centonem vergilianum composuit, qui sacram utriusque Testamenti historiam versibus hexametris e Vergilio decerptis exhibet».

Cum fere omnia tenebris circumfusa nobis obversentur, de aetate et vita Probae Falconiae id unum coniectura effici cogique potest, Probam Falconiam, Olybrii et Alypii matrem, Adelphii, ex nomine et praenomine Clodii Celsini ⁽²⁾ appellati, uxorem fuisse, qui proconsulis, vel, secundum alios, praefecti Urbis, Valentiniano I imperante, munere functus est. *Centonem* confecisse Honorio imperante; quod ex carminis dedicatione evidentissime patet. E vita excessisse paulo post annum CCCCXIV, cum, tum temporis, S. Augustinus eam aetate valde provectam memoret ⁽³⁾.

Ideo, contra Procopium ceterosque rerum scriptores, qui eius sententiae adhaeserunt, pro certo est, Probam Falconiam nihil commune habuisse, neque cum Valeria Proba, neque cum Anicia Faltonia Proba, Sexti Anicii Petronii Probi consulis uxore, quam nonnulli proditionis crimine incusant, quod Gothi urbem Romam diripiendam tradiderit.

Qua in re, scilicet ut a bona Probae Falconiae fama tam immane facinus amoveretur, Iustus Fontaninius sedulo adlaboravit. Verum, ante Fontaninium, Thomas de Simeonibus Vibo-Valentini, augustinianus sodalis, vir mira eruditione instructus, litem hanc, de qua olim inter litteratos iudices magna contentione actum fuit, meliore fato diremit. Cuius dissertationis, hodie perrarae, titulum Hier. Tiraboschius in sua *Litterarum italicarum historia* ⁽⁴⁾, ita refert: «Historica dissertatio Romano-ecclesiastica de tollenda penes gravissimos scriptores inolita ambiguitate et confusione inter duas antiquas Romanas Matronas professione christiana celebres, videlicet Falconiam Probam Sex. Petronii Probi U. C. uxorem, Olybrii, Probi et Probi consulum matrem et Valeriam Falconiam Probam

⁽¹⁾ *Patrolog. instit.*, Oeniponte, 1892, tom. I, p. 1, pag. 444 in adnot. 3 ad Sedulium, cuius operibus dubiis cento vergilianus ab aliquibus accenseri solet. De Proba Falconia cf. praeterea S. ISID. HISP., *De viris illustribus*, c. XVIII, n. 22; C. OUDIN, T. I, col. 900-902; L. A. FABRICI, *Biblioth. mediae et infimae latinitatis*, s. v. Falconia, T. II, p. 142-144; PAGI, *Crit. ad a* 438, n. 7; CELLIER, T. VIII, chap. X, n. 1-2, ed. II, T. VI; F. BÄHR, *Gesich. cl. Rom. Lit.*, IV, 69-73.

⁽²⁾ VITELLI-MANZONI, *Manuale della Lett. lat.*, Florentiae, 1898, § 141.

⁽³⁾ Cf. I. B. FLORINDO, *Nuova cressomazia di sacri carmi latini*, etc., Angri, 1895, pag. 92, in praef. ad *Centon.*, etc.

⁽⁴⁾ Tom. II, pag. 431, in adnot., Venetiae, 1796.

Adelphi proc. coniugem, poëtriam ingeniosissimam, quae centonem vergilianum de Xsto confecit. - Auctore Thoma de Simeonibus Vibio-Valentini augustiniano, vulgo a Monteleone nuncupato, Sac. Theol. Mag. et in Aemilia sui Ordinis Pr. Provinciali, Bononiae, apud heredes Antonii Pisarii, 1692, in-4° ».

Quod autem attinet ad Probae Falconiae patriam, etsi Fontaninius ⁽¹⁾ eam Hortae, in romano agro, natam esse contendit, ex veterum monumentis parum liquet; ipsaque argumenta, quibus Fontaninius suam sententiam tuetur, non omnibus adeo firmissima visa sunt, quae, in re salebrosa, nihil dubitationis relinquerent. Quapropter ad probabiliorem opinionem illorum, qui poëtriam nostram piam romanam matronam fuisse tradunt, libenti animo, accedimus; tum quia Probam Falconiam Romae vitam egisse communiter constat, tum quia scriptorum silentium vetat, quominus in contrariam partem abeamus.

*
* *

Sed ad propositum, a quo digressi sumus, reverti tempus est: quid, in primis, de illo poëtico dicendi genere quod *centonem* vocant? Vel quinam, primi, hanc musivam carminis formam usurparunt? Postremo, quaenam centonis Probae Falconiae ratio?

Summatim singula perpendamus.

Qui primus centonum genus invenerit. Hosidius Getam, Romae consulem cum Vagelleio, anno post Christum natum XLVII, fuisse tradunt. De quo Q. Sept. Flor. Tertullianus ⁽²⁾ scribit: « Vide hodie ex Vergilio fabulam in totum aliam componi, materiam secundum versus, versibus secundum materiam concinnatis: denique Hosidius Geta *Medeam* tragoediam ex Vergilio plenissime exsuxit: meus quidem propinquus ex eodem poëta inter cetera stili sui etiam *Pinacem* Cebetis explicuit. Homerocentones etiam vocari solent, qui de carminibus Homeri propria opera, more centonario, ex multis hinc inde compositis in unum sarciant opus... ». Patet igitur ex Tertulliani testimonio, ab Hosidio Geta *Medeam* tragoediam, ex Vergilio, centonario more, fuisse conscriptam; quem pone sequitur eiusdem Tertulliani ignoti nominis propinquus, qui Cebetis *πίναξ* (idest *tabula*), ex graeco, vergilianis versibus in latinum convertit. His adde Ausonium et Valentinianum I. Prioris

⁽¹⁾ De antiquit. Hortae, lib. II, c. 1 et seqq.

⁽²⁾ De praescript. haeretic., c. XXXVIII, Mediolani, 1831.

est *Cento nuptialis* (Id., XIII), quod Ausonius ipse «frivolum et nullius pretii opusculum appellat»; «nos autem (cl. v. I. Lemette verbis utemur) ⁽¹⁾, obscenum ludum dicimus, qui nauseam tantum lectori pudico simul et litterato movere possit. Centonem hunc ad nuptias describendas, rogante imperatore Valentiniano (qui eadem ratione argumentum tractandum usurpaverat tentareque volebat quid hac in re familiaris sibi poeta posset) composuit Ausonius ex vergilianis carminibus hinc inde collectis atque ita apte inter se consutis, ut de inconnexis continuum, de diversis unum opus conderet. Piget equidem vergiliani carminis dignitatem tam turpi dehonestasse materia».

Haec de latinis. Inter graecos sat erit meminisse S. Gregorium Nazianzenum, cuius exstat tragoedia illa *Χριστὸς πάσχω* (quamquam, iuxta Baronium, Bellarminum, Tillemontium, Eichstadium, etc., falso eius nomini addicatur), quae proprie vereque Euripidaeus cento dicenda est. Neque hac nostra aetate, centonum conficiendorum exolevit mos; quo in genere, ut ceteros mittamus, Ioseph Giusti ⁽²⁾ non minimum meruit decus.

Veniamus nunc ad rationem centonis Probae Falconiae, quae, licet in eo elucubrando nullum nativi ingenii documentum prae-buerit, tamen ob insignem pietatem industriamque, qua Veteris et Novi Foederis gesta vergiliano ore celebravit, ius habet, cui ali-quod pretium adiudicemus.

Huius centonis praecipuae partes sunt:

- a) In Deum precatio (v. 1-28);
- b) Mundi procreatio (v. 29-147);
- c) «Originalis» noxa et poena hominibus data (v. 148-280);
- d) Diluvium noëticum (v. 281-290);
- e) Iudaeis bello pressis leges a Deo datae (v. 291-306);
- f) Christi incarnatio, vita publica, passio et mors (v. 307-716);
- g) Christi resurrectio et ascensio in caelum (v. 717-765).

Ita *Cento* septingentorum quinque et sexaginta versuum numero continetur.

(¹) Cf. *Vox Urbis*, an. IV, n. I.

(²) Vide eius carmen, anno 1841 Florentiae editum, ob inventam Dantis Aligherii imaginem a Iotto pictam. Carmen hoc ex versibus Divini Poëmatis hinc inde collectis apteque inter se connexis fere totum constat. Neque oblivione obruendum erit aliud id genus pulcherrimum carmen, quod, item, ex Divino Poëmate, in honorem S. Thomae Aquinatis, centonario more confecit ediditque Leonardus Perosa (Cfr. Ab. Leonardo Perosa, *Armonie poetiche*, Venezia 1875).

Hinc facile perspici potest Veteris Foederis gesta post orbem conditum, Adami et Hevae praevaricationem, universique humani generis, per diluvium, excidium a Proba Falconia vix attingi; quod etiam patet ex vv. 305-306:

AE. I, 645 *Cetera facta patrum, pugnataque in ordine bella* AE. VIII, 629.

G. IV, 148 *Praetereo, atque aliis post me memoranda relinquo.*

Fusius, contra, Christi gesta, ab ortu usque ad eius in caelum ascensum, describuntur. Quenam igitur causa fuerit, cur Proba nonnulla Veteris Foederis facta silentio praetereunda putaverit, aliisque post se memoranda reliquerit, adfirmare non audemus, nisi forte, percrebrescente Christianae fidei vigore, huic celebrandae impensius studuit.

Praeit centoni prooemium duabus partibus constans: altera est carminis Honorio Augusto dedicatio (v. 1-18); altera est pia invocatio, qua Proba Deum precatur, ut sui cordis penetralia reseret, sicque, eius firmata auxilio, arcana cuncta valeat referre:

Nunc, Deus omnipotens, sacrum, precor, accipe carmen

Aeternumque; tui Septemplex ora resolve

Flaminis, atque mei resera penetralia cordis,

Arcana ut possim, vales Proba, cuncta referre.

(v. 9-12).

Non omnibus tamen litteratis hominibus pars prior, idest in Honorium Augustum dedicatio, genuina censenda videtur. Hanc immo Teuffelius ⁽¹⁾, quam inconditis versibus exaratam dicit, tribuit cuidam grammatico, qui fortasse Arcadio Probae centonem a se exscriptum dicaverit:

Haec relegas, servesque diu, tradasque minori

Arcadio: haec legat ille tuo generi: haec tua semper

Accipiat, doceatque suos Augusta propago.

(v. 13-15).

Sed Teuffelii sententia ea ne est, quam, omni abiecta cunctatione, quisque sequi possit? Arcadius, qui, ex occasione tantum, hic in dedicationis conclusione, a poëtria ut frater minor Honorii inducitur, cur, contra communem opinionem, auctor princeps, cui totum dicetur carmen, erit habendus? Quid vero propius quam quod centonem a pia matrona sibi dicatum Honorius Arcadio fratri legendum tradat? Quod autem Teuffelius hosce dedicationis versus crimine ignoratae artis premat, valde miramur! Id num satis erit, ut de genuino prooemii ortu dubitemus? Quum Probae Falconiae

(1) Op. cit. t. II, ibid. ut supra.

Centō tantum exstet, nam carmen de bello civili Costantinum Magnum inter et Magnentium modo desideratur, quo nitemur fundamento, ut de eius poëtica virtute, aequa lance, iudicemus? Si quod, ad rem, iudicium nobis ferendum est, dicemus nostrae poëtriae stilum, prouti ex *Centonis* prooemio facile intelligitur, immo dico Lucani scribendi genere turgescere, quam vergilianis luminibus nitere: idque pro tempore est, cum poëtae, quos ferum latinarum scriptores pseudo-vergilianos appellant, ut Lucanum, Statium et Silium Italicum, primis post Christum natum saeculis, principem locum obtinuerint.

Totam centonis rationem pluribus verbis perpendere importunum ac prorsus inutile est: quia Probae carmen plane musivum nullaque nativa venere ornatum. Inverit aliquos, tantum afferre locos, qui poëtriae religiosos sensus Vergilii ore affabre expressos luculentissime evincent.

* * *

Itaque, ut in ea potissimum incumbamus, quae christianae religionis *δύμματα* proxime spectant, audi serpentem Hevae insidias struentem:

- AE. VI, 318 *Dic, ail, o virgo, lucis habitamus opacis*, AE. VI, 673
 » VI, 674 *Riparumque toros, et prata recentia rivis*
 » VI, 675 *Incolimus; quae tanta animis ignavia venit?* AE. XI, 733
 B. VII, 54 *Strata iacent passim sua quaeque sub arbore poma*,
 G. III, 529 *Pocula sunt fontes liquidi: caelestia dona* G. IV, 1
 AE. II, 719 *Attrectare nefas? id rebus defuit unum*. AE. XII, 643
 » V, 631 *Quis prohibet causas penitus tentare latentes?* AE. III, 32
 » VIII, 187 *Vana superstilitio; rerum pars mortis adempta est* AE. XII, 879
 » XII, 880 *Conditio: mea si non irrita dicta putaris*. AE. X, 244
 » XII, 159 *Auctor ego audenti sacrata resolvere iura*. AE. II, 157
 » IV, 113 *Tu contux, tibi fas animum tentare precando;*
 B. VIII, 38 *Dux ego vester ero: tua si mihi certa voluntas* AE. IV, 125
 AE. III, 224 *Extruinusque toros, dapibusque epulamur opimis*.
 (v. 59-71).

Ob patratam « originale » noxam Deus Adamum et Hevam devovet, cuius devotionis ineluctabile fatum adhuc in posteris perseverat:

- AE. II, 535 *At tibi pro scelere (exclamat) pro talibus ausis*
 » IX, 609 *Omne aevum ferro teritur, primusque per artem* G. I, 122
 » VI, 883 *Heu miserande puer, terram insectabere rastris* G. I, 154
 G. I, 156 *Et sonitu terrebis aves: horrebit in arvis* G. I, 151.
 B. V, 39 *Carduus; et spinis surget paliurus acutis*,
 G. I, 153 *Lappaeque tribulique, et fallax herba veneni*. B. IV, 24

- G. I, 219 *At si triticeam in messem, robustaque farra*
 » I, 220 *Exercebis humum, frustra spectabis acervum*, G. I, 158
 » I, 159 *Concussaue famem in silvis solabere quereu.*
 AE. IX, 274 *Insuper his subeunt morbi, tristisque senectus*, G. III, 67
 G. III, 68 *Et labor, et durae rapit inclementia mortis.*
 B. V, 74 *Haec tibi semper erunt: luque, o saevissima coniux* AE. XI, 158
 AE. I, 634 *Non ignara mali, caput horum et causa malorum*, AE. XI, 361
 G. IV, 454 *Magna lues commissa tibi est. Hen! perdit nescis*, AE. IV, 541
 AE. IV, 561 *Nec quae circumstent te deinde pericula cernis?*
 AE. IV, 547 *Nunc morere, ut merita es, tota quod mente petisti*; AE. IV, 100
 » IX, 220 *Nec mea iam mutata loco sententia cedit.*

(v. 226-242).

En Abelis mortem vivissimis coloribus rapide descriptam:

- AE. VII, 670 *Tum gemini fratres, adolent dum allaria taedis*, AE. VII, 71
 » III, 33 *Alter et alterius praelato invidit honori* AE. V, 541
 » II, 204 (*Horresco referens*) *consanguinitate propinquum* AE. II, 86
 AE. III, 332 *Excipit incautum, patriasque obtruncat ad aras,*
 » II, 502 *Sanguine foedantem, quos ipse sacraverat ignes.*

(v. 259-263)

In universo humani generis per diluvium excidio, Noë, iustissimus unus, a Deo leto eripitur:

- AE. I, 155 *Tum pietate gravem ac meritis (mirabile dictu)* AE. IV, 182
 » II, 427 *Qui fuit in terris, et servantissimus aequi*
 » / II, 134 *Eripuit leto, tantis surgentibus undis* AE. VI, 354
 G. IV, 282 *Ut genus, unde novae stirpis revocetur haberet.*

(v. 287-290).

Léges Iudaeis bello pressis a Deo datae Veteris Foederis rebus gestis finem imponunt: hinc evangelicae narrationis exordium.

Christus nascitur:

- AE. IX, 107 *Iamque aderat promissa dies quo tempore primum* G. I, 61
 » VIII, 591 *Extulit os sacrum divinae stirpis origo* AE. XII, 166
 » VI, 812 *Missa sub imperio, veniens in corpore virtus* AE. V, 344
 » VII, 661 *Mixta Deo, subit cari genitoris imago* AE. II, 560

(v. 321-324)

Eum, stella praeunte, Magi ex Perside adoratum veniunt. Fama volat: indignatur Herodes innocentiumque puerorum horridam cladem imperat:

- AE. VII, 81 *At rex sollicitus stirpem, et genus omne futurum* AE. IV, 622
 » II, 37 *Praecipitare iubet, subiectisque urere flammis,*
 » III, 34 *Multa movens, mittitque viros qui certa reportent.* AE. IX, 193
 » III, 236 *Haud secus ac iussi faciunt, rapidisque feruntur* AE. VII, 156
 » VII, 157 *Passibus, et magnis urbem terroribus implent.* AE. XI, 448
 » VI, 426 *Continuo auditae voces, vagitus et ingens,*
 » VI, 427 *Infantumque animae flentes ante ora parentum:* AE. XI, 887
 » II, 224 *Corpora natorum sternuntur limine primo.* AE. VI, 427

Nonne antiqui vatis longe futura prospicientis vox hic reddita est: « Vox in Rama audita est, ploratus et ululatus multus; Rachel plorans filios suos et noluit consolari, quia non sunt ⁽¹⁾? »

Maiora tamen manent, quae vix credas e vergiliano ore promi. Ita enim Proba Dominicam Coenam describit:

- AE. VIII, 280 *Devero interea propior fit vesper Olympo.*
 » I, 218 *Tum victu revocant vires, et viscera nudant,* AE. I, 215
 » I, 710 *Et dapibus mensas onerant, et pocula ponunt.*
 » I, 727 *Postquam prima quies epulis, mensaeque remotae;*
 » II, 479 *Ipse inter primos genitori instaurat honores,* AE. V, 94
 » XII, 196 *Suspiciens caelum; tunc facta silentia linguis,* AE. XI, 241
 » XII, 173 *Dal frugēs manibus, dulcesque a fontibus undas,* G. II, 243
 » I, 733 *Implevitque mero pateram, ritusque sacrorum* AE. XII, 836
 » X, 153 *Admonet immiscetque preces, ac lalia futur:* AE. V, 16
 » III, 103 *Audite, o procures, ait, et spes discite vestras:*
 » V, 305 *Nemo ex hoc numero, mihi non donatus abibit;*
 » V, 863 *Promissisque Patris vestra, inquit, munera vobis* AE. V, 348
 » V, 349 *Certa manent, pueri, et palmam movet ordine nemo.*
 (v. 649-661)

Terraemotus, post supplicium summum a Christo sumptum, totum orbem commovet:

- AE. I, 128 *Interea magno misceri murmure caelum* G. I, 375
 » I, 725 *Incipit, et rebus nox abstulit atra colorem:* AE. VI, 272
 G. I, 469 *Impiaque aeternam timerunt saecula noctem.*
 » I, 330 *Terra tremat, fugere ferae, et mortalia corda*
 » I, 331 *Per gentes humilis stravit pavor: inde repente* AE. VIII, 238
 AE. IX, 709 *Dal tellus gemitum, et caelum tonat omne fragore,* AE. IX, 541
 (v. 694-699)

Ingruit laevorum ominum horror:

- AE. I, 96 *Extemplo commotae Erebi de sedibus imis* G. IV, 471
 G. IV, 472 *Umbrae ibant lenues, tellus quoque et aequora ponti* G. I, 469
 » I, 472 *Signa dabant: sistunt amnes, terraeque dehiscunt;* G. I, 469
 » IV, 481 *Quin ipsae stupuere domus, atque infima leti*
 » IV, 482 *Tartara, et umbrosae penitus patuere cavernae.* AE. VIII, 242
 » I, 439 *Sol quoque et exorians (cuncti se scire fatentur)* AE. XI, 344
 » I, 467 *Tunc caput obscura nitidum ferrugine texit.*
 (v. 700-706)

Christus, tertia die, a morte ad vitam revocatur, discipulis cum B. Virgine Matre in *Coenaculo* (quod erat spatiosum pro mensa conclave) orantibus, ianuis clausis, apparet, iisque post commendatam pacem, in caelum ascendit. Hic Cēto finem habet:

- AE. VI, 637 *His demum exactis, spirantes dimovet auras* AE. IX, 645
 G. III, 109 *Aëra per vacuum, caeloque inveclus aperto* AE. I, 153

(¹) IEREM., XXXI, 15.

- AE. IV, 277 *Mortalis visus medio sermone rellequit,*
 » I, 443 *Infert se septus nebula (mirabile dictu)*
 » VII, 209 *Ac illum solio stellantis regia caeli* AE. VII, 210
 » VII, 211 *Accipit, aeternumque tenet per saecula nomen.* AE. VI, 235
 » VIII, 268 *Ex illo celebratus honos, laetique minores*
 » VIII, 269 *Servavere diem, tot iam labentibus annis.* AE. II, 14
 » VI, 546 *I decus, i nostrum, tantarum gloria rerum!* IV, 232
 » I, 613 *Semper honos nomenque tuum laudesque manebunt.*
 » VIII, 302 *Et nos et tua dexter adi pede sacra secundo*
 » VIII, 173 *Annua, quae differre nefas: celebrate faventes*
 » III, 408 *Hunc soci morem sacrorum: hunc ipse teneto*
 » II, 777 *O dulcis coniunx, et, si pietate merentur,* AE. II, 690
 » III, 409 *Hac casti maneant in religione nepotes.*

Alia complura exempla fas nobis est proferre, quae, quod ingeniosissima, ni eruditis, saltem videndi cupidis non parvam delectationem afferrent. Huc ergo consistamus: pro lubitu suo, quisque integrum perlegat carmen; quod si attente animo assecutus fuerit, poëtriae virtutem fortasse maiora portendentem facillime detegat. Quidquid erit, ex Probae *Centone* clare constat, ipsam vergilianorum carminum studiosissimam fuisse, callida verborum iunctura Christianae religionis *μυστήρια* felicissime inlustrasse; idque sat est ut eius nomini saltem medius honos tribuatur.

(Excerptum e romano commentario
Vox Urbis, a. IV, num. XVII)

V.

De Grammaticae hebraicae ratione emendanda.

ITALO PIZZI

IN R. ATHENAEO TAURINENSI
 LINGUARUM ORIENTALUM PROFESSORI

Torino, 20 Nov. 1901

Molto Rev.^{do} Signore,

Riguarderò come un vero onore, sebbene certamente non meritato, la dedica che Ella, Rev.^{do} Signore, intende farmi del Suo pregiato opuscolo *De Grammaticae hebraicae ratione emendanda*, che io accetto riconoscente e per la quale Le porgo di gran cuore i miei ringraziamenti più vivi.

Ella tocca un argomento molto importante dal quale non Gliene verrà che molta lode oltre il buon frutto che se ne spera in questi studi importan-

tissimi. Ho letto con piacere il primo articolo nella *Vox Urbis* e vi ho ammirato, oltre la bontà delle cose dette, il Suo bel latino per il quale Le faccio le mie congratulazioni più sincere.

Con tutto l'ossequio mi dichiaro

Di Lei, Monsignore,

Dev.mo servitore

I. PIZZI

Al M. Rev.^{do} Signore

Mons. Dr Prof. MARCO BELLI

del Seminario vescovile di

PORTOGRUARO

Nobis de grammaticae hebraicae ratione disserentibus dubium inicitur, ne ventis verba demus, cum rem iamdiu inusitatam ac fere «bis emortuam» — plautino utemur verbo — agere videamur. Quis enim speret fore ut itala iuventus in huius linguae studio elaboret, quae, ob innumeras quibus urgetur difficultates, hodie tantummodo iudaicorum magistrorum, qui *Rabbini* audiunt, privati iuris est? Equidem non inficiamur etiam hac nostra aetate, exstare singulari ingenio viros litterarum hebraicarum cognitione insignes; sed adeo sunt pauci, ut iis apte conveniat tritissimum illud: «rari nantes in gurgite vasto». Praeterea in tanta rerum perturbatione, dum quotidie per nefarios ac resolutos legibus homines omnia divina humanaque iura permiscentur, si ne optimis quidem graecitatis et latinitatis auctoribus ullus conceditur locus, quo auspicio in Hebraeorum litteris tuendis insudabimus? Eget ne Troia defensoribus istis? Telum imbelle sine ictu!

Ideo haec nos saepenumero recogitantes sollicitus occupat timor, ne, vacuum experti aëra, nubes et inania captemus. Nihilominus lectorum huius commentarii, de bonis litteris tuendis propagandisque optime meriti, benevolentia freti, in proposito susceptoque consilio permanebimus: quod si ea quae dicturi sumus non omnes aequis accipiant animis donentve coronis, satis sit ut nobis venia detur eruditissimum virum, a quo hebraicae linguae prima elementa accepimus, grata memoria prosequendi. Subit enim in mentem dulcissima illa praeteriti temporis recordatio, cum, in ipso iuventutis flore, Patavii, in clarissima pervetustaque studiorum sede, bonis litteris addiscendis sedulam operam navabamus. Tunc, idest viginti abhinc annos, praeter Ferraium et Conradinium, alterum graeco, alterum latino sermone doctissimum, et Lollium audivimus, hebraicis litteris tradendis praepositum, quem multa

doctrina instructum animique comitate omnibus carum acceptumque longe admirati sumus. O beata et pacatissima illa tempora, quorum memoriam nulla umquam obruet oblivio!

Quoniam igitur suave pergratumque est ea quae pueri aut adulescentuli, quamquam inchoata et rudia, in bona disciplina exercitati didicimus, interdum in mentem revocare, liceat nobis ingenuarum litterarum fructum progressumque vehementissime exoptantibus, aliquid, politiore atque eo perfectiore quo poterimus modo, de hebraicae grammaticae ratione et ordine disputare; idque, ni omnibus, nonnullis tamen non mediocri usui fore confidimus.

* * *

Quae sacrorum librorum interpretes subtiliter tradunt de lingua hebraica omnino tironibus necessaria, ut verbum Dei scriptum scite explanent, missa facimus, cum res notissima sit, omnes Veteris Testamenti libros hebraico sermone primo fuisse exaratos, nonnullosque in Novo passim occurrere legenti locos, quos, sine iudaicorum institutorum, legum morumque notitia, nemo facile aperiat: ex quo luculentissime constat, quanti orationis contextae nativus sensus habendus sit. Contra, id quod quaerimus, quoniam ad hebraicae grammaticae rationem unice pertinet, tria potissimum complectitur: I) de hebraicis libris grammaticis, qui, saeculo elapso, in lucem prodierunt; II) de horum ratione et ordine; III) de quibusdam tollendis difficultatibus, quo tironibus ad hebraicam linguam perdiscendam expeditius iter pateat.

Si de singulis libris ad rem grammaticam Hebraeorum pertinentibus, qui, in diversis Europae regionibus, ab exeunte saeculo XVIII ad XX saeculi ortum, typis exscripti, vulgati sunt, iudicium et censuram agere velimus, lectori huius commentarii, uni omnium indulgentissimo, importunum negotium profecto facessamus. Quamobrem de grammaticis hebraicis tantum in Italia editis, atque de potioribus inter ceteras, sermonem instituemus; quod rei nostrae satis esse, si temporis spatiique angustiam animadvertat, nemo est qui non videat. Ex ordine incipiamus.

Hicque in primis, etsi praefinitam nobis metam excedit, quia in lucem edita ast anno MDCCXXI, non praeterundam silentio putamus perbreve grammaticam linguae sanctae institutionem, cuius auctor est Iosephus Pasinius, doctor et canonicus estensis, iam in taurinensi athenaeo linguarum orientalium doctor, quam ipse edidit Patavii, typis Seminarii, invictissimoque regi Victorio

Amideo Sabaudo dicavit. Haec grammatica satis, pro tempore, nobis probanda videtur. Quae auctor tradit perspicuitate nitent, atque in *μορφολογία*, quamquam assuetis laborat ineptiis, diligens sine molestia est. Praestat afferre quid in ipso grammaticae prooemio sentiat et indicet de ceteris artis grammaticae sui temporis scriptoribus, quos, in tres ordines distributos, ita acri ingenio percenset: « Ex grammaticis..... Hebraei fere obscuri et ex apicibus et punctis mysteria captantes; Romani plerumque breviores, quam ad docendum opus sit; Heterodoxi plus aequo fusi et nimia congerendi cura impediti ». Quod quidem de nostrorum temporum hebraicarum litterarum cultoribus, paucis exceptis, statuendum esse ducimus. Tulit ne omne punctum Pasinius, cui unum opus fuit, ut hebraici sermonis institutiones perspicuitate ac brevitate componeret? Certe pasiniana grammaticae ratio, utcumque haud exiguis virtutibus ornata, recentioribus litteratorum hominum praeceptis minime congruit. Tamen in scholis, exempli gratia, in patavino athenaeo, usuvenit usque ad annum MDCCCXLV; idque late evincit eam apud doctos viros diu maximo in pretio fuisse.

Penes Iudaeorum magistros summis est celebrata laudibus *Linguae hebraicae grammatica* a Samuele Davide Luzzattio, doctore « rabbinico » tergestino, italico sermone perscripta ⁽¹⁾.

Verum id opus tironibus ad hebraicas litteras gradum facientibus, ob immanem praeceptorum molem, valde pertimescendum, quod undecim et sexcentis paginibus continetur, quarum centum et viginti quatuor ad doctrinam de « elementologia » spectant, idest de litteris, de punctis vocalicis, de semivocalibus, de *Dāghesh*, de accentibus, de litteris gutturalibus et quiescentibus, de radice, de vocalium mutationibus, etc.; quibus omnibus a « rabbinis », uti cum Pasinio animadvertimus, magna vis tribuitur ⁽²⁾. Qua de causa si Luzzattii opus, decies perfectum ad unguem, perdoctis viris praesto esse poterit, non idem feremus iudicium de adolescentibus qui nostras scholas frequentant, ne, ab initio, tot tantisque difficul-

⁽¹⁾ Idem dices de libris grammaticis quos ediderunt Caluso, Reggio, Costa, etc., quique, brevitatis causa, hic praetermittuntur. De Vosen, cuius artis grammaticae satis notae plures iam exstant editiones, I. Pizzi haec habet: « *Rudimenta linguae hebraicae*, auctore Vosen, omnia continent quae ad discendam hebraicam linguam sunt necessaria; at, etiam si *πρακτικῶς* sint exposita, ita tamen obscuritate sunt impedita, ut saepe alumnos meos audiverim, cum ea in schola perlegerem, inter se dicentes per iocum clariorem et faciliorem esse hebraicum sermonem latina illa dictione qua utitur clarissimus vir in regulis describendis ».

⁽²⁾ Ed. Patavii, typ. Ant. Bianchi, MDCCCLIII.

tatibus circumventi, deficient animo, seque optatam contingere metam posse desperent.

Tertio sequitur *Grammatica Hebraica*, auctore *Edwardo Slaughter*, S. I. cui neclitur brevis et perspicua chaldaicae linguae institutio ex probatissimis auctoribus excerpta et concinnata a L. B. Drach ⁽¹⁾. Huius grammaticae ratio, quae quod ad hebraicam linguam attinet, centum et quatuor paginis absolvitur, nam reliquae quinque et quinquaginta sunt de lingua chaldaica, pasiniana accedit. Slaughterius, primus, magnam grammaticorum accentuum turmam omisit reique tam impeditae et contortae modum imposuit, contentus quatuor praecipuis *pausantibus*, sive *regibus maioribus*, qui nostris interpunctionis signis plane respondent, *Máthaeg* inter *Schevâ* et *Qâmez* ex *rhetoricis* et circello *Qeri-Kethibh* qui saepe in libris Veteris Testamenti reperitur. Optime disputat de nomine, de prae-
fixis, de pronomine, de verbo perfecto et imperfecto, deque principibus *συντάξεως* legibus; maiorem tamen brevitatem et perspicuitatem desideres in capitulo III. de mutatione punctorum. Sed nulla pestis hac grammaticis perniciosior!

In hebraicis litteris tradendis novam invenisse viam Angelus Paggius sibi visus est, qui, anno MDCCCLXIII, Florentiae, typis Felicis Paggii, suam hebraicam grammaticam vulgavit, cui accedunt elementa grammaticae chaldaicae-rabbinicae, italico sermone concinnata, atque S. D. Luzzattio, ceu reverentis animi pignus, dicata. Scriptoris mens, hoc in opere elucubrando, quod mole superat ipsam Luzzattii grammaticam, ut patet ex prooemio, haec fuit: circa *μορφολογίαν* mediam sequi viam, veterum grammaticorum rationem cum recentiorum praeceptis iuste componendo, dummodo aliter sentire, usu, optimo rerum magistro, non adigatur; circa *σύνταξιν* autem Gesenium, omnium grammaticorum longe principem, auctorem habere. De qua docendi ratione Paggius miris praedicat laudibus; quotquot hanc tenere viam pro certo affirmat numquam in Hebraeorum litteras frustra incubuisse, immo vero uberes fructus tulisse. Hinc, ut rem exemplo confirmet, narrat de quodam catholico adolescentulo, Fausto Lasinio, in pisano deinde athenaeo doctore, qui, cum hanc novam discendi hebraicas litteras rationem doctus decem et octo menses tantum studio vacavisset, sacram linguam ita cito et scite arripuerit, ut, praeter provectorum magistrorum opinionem, duo carmina haud breviter, hebraicum alterum chaldaicum ediderit. At id, dicemus aperte non simulate, nimis

(1) Romae, typ. S. Congreg. de Propag. Fide, MDCCCLXI.

probat! Quot enim adolescentuli antiquarum litterarum amore vehementer incensi, fere sine ulla artis grammaticae praeceptorum ope, praeclara nativi ingenii documenta dedere! Cavendum est ergo ne in σόφισμα, quod philosophi « falsae causae » arguunt, incidamus. Nobis ideo, si quod iudicium de Paggiana grammatica proferendum est, dicemus eam vel parum novi de ratione et ordine praeseferre, neque a ceteris distingui, ni excipias quod Luzzattii opus, cuius vestigia procul dubio Lasinius est secutus, perspicuitate antecellat. Dolendum est praeterea quod florentina editio, quam prae oculis habemus unamque exstare credimus, innumerabilibus mendis τυπογραφικοῖς referta - (*errata-corrige* quatuor paginibus continetur!) - nullo pacto tironibus commendanda videtur.

Veniamus nunc ad clarissimum Lollium, cuius opus, dignum quod ab omnibus hebraicae linguae studiosis grato animo excipiatur, in lucem prodiit Patavii ex officina Sacchetto, anno MDCCCLXXXII. Quid igitur de magistro nostro, sine partium studio, iudicemus? Lolliana grammatica, quae tamen perspicuitate, ordine, diligentia, typorumque nitore, Luzzattio et Paggio antecedit, nimis occupatur in singulis librorum sacrorum grammaticis exceptiunculis; quarum accurata disceptatio, si labor perfecti operis est, sique fastidiosorum hominum ingenia iuvat, officit, velis nolis, brevitati illi, quam Venusinus magister « praecipientibus » idest docentibus necessariam omnino esse contendit. Itaque nostris in votis est ut Lollius, copiosissima qua abunde pollet doctrina, ex maiore suo opere compendium pro scholis excerptum, quod planiori ratione omnibusque solutum ineptiis iunioribus discipulis hebraicae linguae thesauros reseret, iterum edat.

Lollo succedit Franciscus Scerbus, cuius nomen inter eruditos celeberrimum fertur, auctor grammaticae hebraicae, italice conscriptae et Florentiae apud Loeschium et Seeberium editae, anno MDCCCLXXXVIII. Sed hic in virum incidimus prae ceteris admiratione dignum, quod primus ex nostratibus abstrusam et mancā antiquorum grammaticorum rationem ex integro novare tentavit. Etenim in linguae hebraicae grammatica concinnanda id peculiare Scerbo fuit, ut verborum radices cum ceterarum linguarum semiticarum, quae hebraico sermoni affines sunt, frequenter comparando, grammaticae quam recentiori nomine « comparatam » vocant fundamenta iaceret, tutiusque ita cuivis sterneret iter ad intimam verborum structuram investigandam. In quo Scerbus equidem probatis operibus Ewaldii, Gesenii et Wrightii sapienter usus est, sed ex suo nonnihil contulit, quō perfectius opus absolveret. Utrum

vero Scerbi grammatica scholis necne opportuna sit, libeat audire Italum Pizzi, qui de ea ita iudicat: « Exstat *Grammatica hebraica*, italice conscripta a Francisco Scerbo, clarissimo philologiae doctore, iam olim linguae persicae et zendicae discipulo meo carissimo, quae bene de hebraica philologia apud nostrates est merita, quaeque tamen eiusmodi est ut tironum in manibus tradenda non videatur, sed omnium qui, cum hebraicas litteras iam adiverint, penitiorem linguae eius doctrinam assequi student regularumque ipsarum intimam, ut ita dicam, rationem dignoscere cupiunt » ⁽¹⁾.

Agmen claudunt Canonicus Re taurinensis, Italus Pizzi et Isaias Levi, de quibus, prouti res postulat, aliquid pro merito dicemus.

Canonicus Re in sua grammatica ⁽²⁾, omnes difficultates quae ex vocalium mutatione oriuntur penitus abrogavit « quod haec res operosa et sollicita sit, in qua iuventus cum multo sudore se exercet et cum exiguo fructu ». Hinc perbrevis canonici Re grammatica iis tantummodo inservire debet, quibus propositum est aliquid ex hebraico in italicum sermonem transferendi, ut in studiis biblicis sit. Ratio quidem valde probabilis, sed nimius brevitatis amor efficit ut auctor, nonnullis locis, obscuritate laboret. Insuper non desunt plurimae typorum mendae, quae textum passim incomptum reddant.

Contra Italus Pizzi ⁽³⁾, orientalium linguarum peritissimus, id spectavit feliciterque est assecutus, ut veteres grammaticorum leges novis philologiae praeceptis, aequo modo, temperaret, sicque, ab ineptis alienus, facilis legentibus occurreret. « Scientiae philologicae praecepta seculus, non tamen rationem, quam *πρακτικήν* vocant, negligere volui. Cupio immo, ut libellus meus magis *πρακτικός* quam *θεωρητικός*, cum ad scholas tantum sit deferendus, et videatur et sit ». Perlegat attente tiro cap. II de *trilitterismo*, seu de fundamento totius linguae hebraicae structurae, nihilque inveniet quo expedienti modo discat verborum satis implexam conjugationem.

Postrema exstat brevis eademque diligens grammatica Isaiiae Levi ⁽⁴⁾, de qua late iam disputavimus in Commentario, cui *Scintilla* nomen fuit, quod, Venetiis, auspice Leonardo Perosa, anno

⁽¹⁾ Scholis accomodatior est tertia huius grammaticae editio (Florentiae, 1915).

⁽²⁾ Opus modeste ab auctore inscribitur *Metodo breve e in parte nuovo per imparare a tradurre la Bibbia ebraica*. Editum est Augustae Taurinorum ex off. I. B. Paravia et Soc., 1894; constat pag. 56.

⁽³⁾ *Elementa grammaticae hebraicae cum chrestomathia et glossario, etc* — Augustae Taurinorum, ex officina typographica Salesiana, MDCCCXCIX, pag. XI-209.

⁽⁴⁾ Ed. ex off. Hoepli. — Mediolani, 1897.

MDCCCXCVII, edebatur; nunc placet haec paucis perstringere. Notatu digna sunt: a) caput de *alphabeto in orthologia*, quo perspicue traduntur praecepta de natura et quantitate vocalium, deque litterarum recta pronuntiatione; b) *exercitia pro praxi*, quae, in omnibus grammaticis, Pizzi excepto, frustra desiderantur, quaeque nemo ignorat quantum ad discendum conferant.

Ita molesto grammaticorum ordini, qui, in Italia, saeculo elapso, florere, finem imponimus. Transeamus nunc ad alteram questionis partem, idest de ratione et ordine, quam grammatici, de quibus hucusque diximus, secuti sunt.

* *

Si quis scriptorum grammaticorum opera, quae modo breviter percensuimus, raptim eolverit, facile perspiciet, apud omnes, paucis exceptis, unam eandemque esse rationem linguae hebraicae praecepta docendi. Diximus « paucis exceptis », nam hunc in numerum F. Scerbo, I. Pizzi, I. Levi et canonicum Re putamus non esse referendos. Quatenus igitur est tradendae hebraicae linguae grammatica ratio, quam veteres et maxima recentiorum grammaticorum pars immutatam tenuere, praeter eos perpauca, qui aliquid, in re tam salebrosa, innovandum censuerunt? Ratio libris grammaticis communis haec est: praestit tractatio de litteris, quarum duplex exhibetur figura: altera biblica, qua S. Scripturae textus exarari solet; altera « rabbinica » qua ad maiorem scribendi celeritatem accommodata « Rabbini » in suis commentariis utuntur. Sequuntur notiones de punctis, seu de litteris vocalibus, a *Masorethis*, anno post Christum natum circiter DC, inventis, adiuvandae lectionis causa. Huc quoque referuntur notiones de usu *Shevâ simplicis* et *compositi*, de *Dâghesh* et *Mappiq*, de *Qâmez* — *Hâtûph* a *Qâmez* distinguendo, de accentuum potestate et numero, de vocalium mutationibus propter regimen, etc. Inde fit transitus ad singulas orationis partes: de nomine, praefixis et pronomine, de verbo et de particulis. Quidam grammatici nomen verborum coniugationi postponunt, quod nomen a verbo ducitur vel per meram punctorum mutationem, vel per alicuius litterae radicalis repetitionem, vel per litteras superadditas. Ceterum doctrina de verbi hebraici coniugatione et divisione, cui tota grammatica ratio potissimum innititur, adeo laboriosa et ardua est, quae patientissimi cuiusque discipuli virtutem, ultra modum, fatiget. Quotusquisque grammaticorum est, qui, certis legibus, eam tradere ausus sit! Utque rem

exemplo confirmemus, ordinem verborum hebraicorum lectoris oculis subiiciemus:

Verba hebraica alia sunt « perfecta », alia « imperfecta ». « Perfecta » habent duo « tempora »: « praeteritum » et « futurum »; pro « praesenti », Hebraei « participio » (*benoni*) utuntur.

Quatuor coniugationes sunt:

- I. *Qal*, seu *Pahal*, cuius passiva est *Niphal*. Haec actionem vel passionem significat: *qatal* = necavit; *niqtal* = necatus est.
- II. *Pihel*, cuius passiva est *Puhal*. Haec addit emphasim: *qittel* = trucidavit; *quttal* = trucidatus est.
- III. *Hiphil*, cuius passiva est *Hophal*. Haec est causativa et iussiva: *hiqtal* = necare iussit; *hoqtal* = ad necem est provocatus.
- IV. *Hithpael*, quae est « reciproca », sine forma passiva: *hith-qattel* = se ipsum necavit.

Verborum « imperfectorum », seu irregularium, ordines novem numerantur:

- I. verborum « gutturalium », quae in radice habent aliquam litteram gutturalem;
- II. » « geminatorum », quae secundam et tertiam litteram radicalem habent aequalem;
- III. » « primae radicalis » *pê-âleph*;
- IV. » « primae radic. » *pê-nûn*;
- V. » « primae radic. » *pê-yôdh*;
- VI. » « secundae radic. » *âin-vâv*;
- VII. » « secundae radic. » *âin-yôdh*;
- VIII. » « tertiae radic. » *lamêdh-âleph*;
- IX. » « tertiae radic. » *lamêdh-hê*;

Hebraeorum σύνταξις, quia simplex est, grammatici leviter attingunt. « Usus et glossarium, — ait I. Pizzi, — melius tirones docebunt ».

Ex allato prospectu nemini dubium est quin verborum hebraicorum coniugationem et ordinem tirones non sine diutina et sedula exercitatione arripere possint. Quis enim neget ipsam verborum graecorum structuram multo faciliorem esse quam hebraeorum? Non ignoramus sane illam in octo classes divisionem, quam Georgius Curtius instituit, aliqua ex parte imperfectam haberi;

tamen ea est quae, licet statis legibus semper non nitatur, « ex fumo dare lucem cogitet ».

Quomodo ergo hebraicae grammaticae ratio erit emendanda?

Rem magni momenti aggredimur, ex qua omnis huius disputationis fructus (si detur nobis occasio ex hac disputatione utilitatem aliquam capiendi) pendere videtur. Festinare ideo ad connectaria pro usu tempus est, quae hic audemus exponere, venia prius a benevolenti lectore impetrata, qui noverit nos hebraicae linguae haud peritos esse, sed haec studia nonnisi ad voluptatem exercere. Alius qui linguam sacram bene calleat mendas multa litura coerceat!

* * *

Duplex esse potest finis in quem aliquis animum intendit dum hebraicis litteris studet: aut legendi sine magna difficultate sacros Veteris Testamenti libros, aut in omnes hebraicae linguae ambages introspectiendi, quod eruditissimorum hominum est. Unde patet, ut primum assequamur, eas notiones, quae spectant ad vocalium mutationes minime necessarias esse discentibus, qui, ceterum, ex frequenti exercitatione, maius commodum quam ex ieiunis grammaticorum praeceptis percipient. Itaque, si grammatica hebraica, pro « Seminariorum » scholis concinnanda erit, putamus, in primis, has ineptias prorsus esse omittendas. Canonicus Re et Italus Pizzi exemplo sint.

Perutile insistendum arbitramur ut tractatio de litteris, circa earum scriptionem et pronunciationem, rite perficiatur, et pronuntiatio unica, quae communiter est Lusitana, adhibeatur. Ad rem egregie docebit Isaias Luzzattius ⁽¹⁾.

Item, circa nominum declinationem, placet nobis illa in octo classes divisio, qua utitur Isaias Luzzattius. Hac ratione hebraici nominis declinatio multiplex quidem est, sed antiquarum linguarum disciplinae magis accommodata.

Τὸ παράδειγμα verbi *Qal*, sive « Perfecti », ita in ordinem redigatur, ut temporum personae, non a tertia radicali, sed, ut graecis, latinis et italica est mos, a prima initium capiant, et cuique formae hebraicae italica respondeat significatio. Παράδειγμα sic dispositum maximo usui erit discipulis, qui, interdum, etiam in parvi momenti rebus, facile confusione implicantur.

(1) Cf. etiam SACCHI e LATTES, *Nuovo avviamento allo studio della lingua ebraica*, — Livorno, G. Belforte e C, 1895.

Singula capita, praesertim quae de verbis irregularibus sunt, brevibus clarisque legibus illustrentur, neque desint opportunaee exercitationes, per breves propositiones, a discipulis ex hebraico in italicum sermonem vertendas.

Postremo optamus ut iterum in usum revocentur eae « formulae mnemonicae », quibus potiores leges a grammaticis veteribus concludebantur, quaeque falso a recentioribus proscriptae fuere. Saepe enim, hoc modo, grammatica lex, quae longa indiget disceptatione, minimo labore memoriae commendatur. Ad rem cf. Slaughterium.

*
*
*

Quae raptim egimus de praecipuis linguae hebraicae grammaticis, saeculo elapso, in lucem editis, deque emendationibus quibus vetus hebraicas litteras docendi ratio in melius restituatur, quaesumus, amice lector, benigne excipias. Quae proposuimus, licet non omnia summo philologiae iure sint castigata, tamen, pro usu, nonnihil profutura videntur quotquot in hebraicis litteris, breviorae ac faciliore ratione, haerere studuerint. Si quae natura ipsa mutabilia sunt temporum adiunctis aptare oportebit, quid obstat quominus eruditi viri unum idemque nobiscum sentiant? In hac enim disputatione toti in eo fuimus, ut sincerum animi nostri votum exprimeremus, quo magis scilicet linguae hebraicae tradendae grammatica ars temporibus novisque vitae studiorumque consuetudinibus accommodatior institueretur. Olim hebraica lingua in « Seminariorum » scholis, ab iis, qui sacris ordinibus initiandi erant, assidua cura impensoque amore colebatur; at nunc infelix manet obliuio rerum. In publicis athenaeis nomen exstat sine re: doctor vacua regnat in aula! Nonne igitur pro viribus sacrae linguae iura tuebimur? Ea quae effutiuntur de hebraico sermone, tamquam obsoleto et inutili, nihili facimus, quod mentis non bene sanae praecudicium est, ac si quis, impudenti loquela, litteris graecis et latinis demere audeat. Quod autem attinet ad eos qui in sortem Domini vocati sunt, hi numquam, si quarumdam recentiorum placitis adhaereant, acerbissimam censuram effugiant: bene ipsi norunt sacros Veteris Testamenti libros primitus hebraice fuisse exaratos; norunt quanto usui lingua sancta legentibus futura sit, ut verbum Dei scriptum, non ad litterae corticem, sed ad penitiorae sensum, rite interpretentur. Exemplo sint Alapide, Moignò, Vigouroux ceterique omnes, hebraicae linguae peritissimi, qui in sacris litteris explanandis maximam laudem assecuti sunt.

Faxit Deus ut haec quam fêrimus aetas, tot aerumnis pressa, totque procellarum fluctibus agitata, bonarum litterarum lumen non amittat! Id, quod omina avertant, cum universi humani generis exitio foret; nam poliores litterae et ipsi christianae fidei validam opem ferunt, quod, humanitatis cultu, efferatos hominum animos mitiores Deique legibus audientes reddunt. Quarum sano spiritu imbuti fore confidimus, ut, discusso tam adversi temporis nubilo, die candidiore laetificemur!

Scrib. in Portu Romatino, kal. Octob. MCML.

VI.

Caprulana insula.

Ad septemtrionalem oram Adriatici maris, media inter Lique-
tiae et Lëmenis fluminum ostia, Caprulana insula sita est, quae
a Portu Romatino septem et viginti milia, a Venetiis sexaginta
milia passuum abest. Apud veteres, qui de ea scripsere, diversis
nominibus passim appellatur: *Insula Caprulana* vel *Capritana*, *Ca-
prensus*, *Capriae*, *Caprulae* etc.; *Aegida* et *Petronia*; quorum nominum
primum, quod a sylva olim capris frequenti originem ducit, op-
portune proprieque in usum venit: etenim Galliciolius, Bernardini
De Rubeis testimonio male fretus, *Aegidae* nomen, quo universis
terrarum descriptoribus constat *Capodistria* oppidum designari,
Caprulanæ insulae falso tribuit. Contra ambigitur de appellatione
Petronia, quam quidam repetitam putant a Petronio Didio Severo,
Didii Iuliani, quem Pertinax imperio excepit, patre, cuius ex maio-
ribus M. Aemilius consul fuerat, qui viam Aemiliam stravit. Haec
autem via, una e tribus eiusdem nominis, haud procul sylvam
Caprulanam legens, in Orientem versus, Arimino Aquileiam usque
patebat.

Quinam primi Caprulanam insulam incoluerint, utrum indi-
genae an alienarum gentium hospitibus aut adventibus mixti, non-
dum in comperto est.

Unum tantum scimus, romanam classem in Portu Romatino,
cui nunc *Falconera* nomen est, iam ante annum post. Ch. a CCXXXVIII
consedissee; unde patet usque a remotissima aetate Caprulanæ
insulae incolarum frequentiam suppetisse: idque epigrammata

quaedam in agro caprulano reperta atque a Philiasio, eruditissimo viro, illustrata, quibus mentio sit de Licovia gente ac de liburnis et classiariis militibus haud dubie haec superi maris litora contra barbarorum incursus tuentibus, luculentissime evincunt. Ideo Botanicius pro certo affirmat Caprulanam insulam, antequam terrestres Veneti in eam sese reciperent, longe satis cognitam fuisse. At si, quod attinet ad pervetustam insulae originem, ut sit temporum licentia, res caprulanae huc usque tenebris occultatae et circumfusae latent, nil tamen posthac negotii supererit inquirenti de incolarum eius progressibus et incrementis, qui, aetatis quam mediam vocant exordio, eo processerint ut de finitimis gentibus, praecipua animi comitate, domi forisque, optime meriti sint. Tunc enim caprulana gens, opibus valida, ad gloriam Venetorum reipublicae, marium imperia portendentem, plurimum contulit, cui iam a primo ortu sororio vinculo adstricta intemeratam fidem et amicitiam perpetuo servavit. Sed ad propositum revertamur.

Initio saeculi V Gothi, Unni alique Germaniae populi, sine tectis ac sedibus passim vagi, ad ruinam et vastitatem Italiae, superatis praeruptis Alpium iugis, ceu « rapidus montano flumine torrens » ruere coeperunt. Quamobrem, rapinarum et caedis metu in dies percrebrescente, totque efferatorum hominum bellis pressi, terrestres Veneti cum Iuliae Concordiae incolis in caprulenses lacunas, Aquileienses Gradum confugiunt (CCCCVII). Hisce in sedibus, novi hospites, tum a Caprulensibus, tum a Gradensibus benigne excepti, commorati sunt, quoad, tam turbido discusso temporis nubilo, cuique suam in patriam redeundi facultas data est. Verum serius, Attila adventante, idest anno CCCCLII, postquam frustra sustentatum est, iterum Aquileienses Gradum, Concordienses in Caprulanam insulam effugium petere coacti sunt. Ita Caprulana insula propediem incolis celebris opumque dives, cum ex finitimorum calamitate aliquod nomen decusque sibi acquisisset, causas et fontes amicitiae et fidei, qua Venetorum reipublicae non umquam in officio permansit, in ipsa eaque felicissima naturae loci condicione sortita est, quippe quae ex se tot patria profugorum incolumitati, citra spem, peropportune cavisset.

Communis inde libertatis pacisque studio incensi, Caprulenses cives ad constituendam rempublicam aggressi sunt, atque, more romano, ex Patribus consules creati: quae rei publicae administrandae ratio in omnibus Venetorum insulis oblinuit. Quin etiam, quo magis vires in unum coalescerent, cumque eadem lingua iisdemque institutis ac legibus uterentur, factum est ut omnes

venetarum insularum incolae foederatam inter se societatem ineundi consilia caperent, cui proprium uniuscuiusque gentis concilium per Tribunos praeesset. Caprulenses itaque tribunum sibi elegerunt ex inlustri Copporum familia, quam gente Fabricia ortam, ob adversa temporum adiuncta, quae supra diximus, Concordia in Caprulanam insulam habitatum concessisse ferunt.

Praecipua annua Caprulensium alimenta, tum temporis, ex venatione, piscatione, salis negotiatione agrorumque cultu prodibant. De rerum nauticarum scientia et usu atque de aedificandarum navium arte, saeculorum VI et VII monumenta exstant: constat enim Cassiodorum, Theodorici regis socium omniumque consiliorum administrum, onerarias naves ab insularum venetarum tribunis maritimis, belli causa, petiisse.

Ducali autem imperio Venetiis constituto, in Caprulana, ut in ceteris insulis, tribuno Gastaldio, sive Ducis procurator, suffectus est. Singulis annis, Venetorum Dux, iurisdictionis causa, Caprulensem et Gradensem insulas invisibat, eumque principes cives, certo et definito navium numero (*barche pialle, gondole et peole* quas Itali dicimus) comitari tenebantur. Gastaldioni ducali, progrediente tempore, *Praetor* (Italice *Podestà*) publicae rei gerendae successit; quae nova imperii ratio usque ad Venetae reipublicae excidium immutata stetit (MDCCXCVII).

Civilis rei publicae procuratio inter optimatum et popularium hominum imperium medium quiddam tenuit: saepe vero, factionum certamine, idest nobilium (vulgo *Maggior Arrengo*) et plebeiorum (*Minor Arrengo*), aliquid de legibus derogatum est. Die XVI a. kal. Iunias, anni MDCCXCVII, qua die Gallorum copiae in Caprulanam insulam ingressae sunt, Napoleon cognomine Magnus venetae dominationi finem fecit.

Nunc, quoniam Caprulanæ insulae originem, progressus eiusque imperii formam satis attigimus, praestat eorum mentionem inchoare quae ad rem ecclesiasticam spectant; quare nobis res erit de caprulensi episcopatu, quod Caprulana insula ab exitu saeculi VI ad ortum fere superioris saeculi sedes episcopalis fuit, deque eius ecclesiasticis monumentis.

Caprulensem episcopatum a S. Gregorio Magno originem duxisse Bottanius auctor est. Memorant Ioannem episcopum, natione Pannonum, schismatis Trium Capitulorum causa, cui et ipse favisset, Pannonia relicta, has in oras delatum, cum primum Novam oppidum (Ital. *Pineta*) adiisset, paullo post in Caprulanam insulam, ubi, licet per nefas, episcopali munere fungeretur, se contulisse.

Ad rem confer binas litteras S. Gregorii Magni, alteram ad Callinicum Ravennae exarcham, alteram ad Marinianum eiusdem civitatis archiepiscopum datas (DLXXXXIX).

Ab anno DLXXXVIII ad annum MDCCCX, quo anno caprulensi episcopatu finis factus est, quinquaginta et octo episcopi numerantur, quorum hi qui sequuntur eximia virtute ceteris antecellunt:

I. Aeg. Falcetta, sive *Falconetta* (MDXLII), Cingulis, in Marca Anconitana, natus, qui a Pio IV ad Bertinoriensem Ecclesiam, in romana provincia, translatus est. Sacrosancto Concilio Tridentino interfuit; de eo Pallavicinius miris praedicat laudibus.

II. Ludovicus de Grigis, Min. Observ. ref. (MDCI). Hic, vitae sanctitate ac probitate clarus, in plerisque pessimi exempli corrigendis irrevocabilem animi constantiam ostendit.

III. Franciscus e Marchionibus Trevisan-Suarez Ecclesiae caprulanæ sapientissime praefuit ab anno MDCCXXXVIII ad annum MDCCCLXIX, quo anno, cum forte Venetiis versaretur, ibidem obiit. Illinc in Caprulanam insulam translatus, sepultus est in sacra aedicula, quae B. Virginis ab Angelo inscribitur, cui denuo ex integro aedificandae, sua et populi stipe, sedulam operam dederat.

IV. Stephanus Dominicus e Comitibus Sceriman, Ord. Praed. (MDCCLXXVI), quem postea Clodiensis ecclesia episcopum excepit, altaria S. Spiritus et S. Antonii in cathedrali ecclesia iamdudum collabentia suis sumptibus restituit.

V. Ioseph Maria Peruzzi (MDCCXCV), Venetiis ortus, qui Clodiae, anno MDCCCVII, Scerimano e vivis sublato successit: huius inclyti praesulis discessum caprulenses cives aegerrime tulerunt, quod praestanti liberalitate in pauperes omnium animos sibi devinxisset.

Caprulana dioecesis, Torcellanae, Cenetensis et Concordiensis dioeceseon finibus continebatur. Episcopi quotiescumque cathedralem ecclesiam inviserant, idest ter in anno, diebus festis Paschatis, Assumptionis B. M. Virginis et Dominicæ Nativitatis. unum mensem, ad potiora negotia explenda, morabantur: reliquam anni partem Venetiis, aut alibi, vitam degebant. Quae consuetudo, sane improbanda, cum catholicae ecclesiae legibus de sede stabili et certa aperte repugnet, causa fuit cur, antistitum segnitia, mali mores non raro uberrime succreverint. Id probum vero non omnibus caprulensibus episcopis iniiciendum esse fatebimur, quod ex eis nonnulli, inter quos eminet Suarez, sibi commissam plebem, continuo, optima disciplina instituerint.

Ad monumenta quae exstant transeamus.

Cathedralis aedes, seu primarium urbis templum, quae tres in alas marmoreis columnis sustentatas divisa est, eique proxima sacra turris, teretis formae, ex cocto latere, vetustate commendantur. Pristinum aedis structurae genus id probabiliter fuit quod gothicum appellant; sed, quoniam sacra aedes pluries resecta est, res disputatione eget.

Usque ad annum MDCLXXXVI in presbyterii lacunari patuit imago ex udo picta cuiusdam reginae, quam Catharinam Cornaro communis opinio fuisse tradit. Hanc narrant, cum Cypro Venetias rediret, aequore fluctibus exasperato, huc advectam parumper constitisse. Insuper addunt reginam, quam diximus, sacrae Caprulensium aedi pia magnique pretii munera, memori hospitii animo, dono dedisse, quorum omnium pulcherrimum, argenteam Palam figuris numerosam ex aëre subtiliter politaeque caelatis, quae nunc temporis in maiore altari summa religione servatur. Aliquod vitium tamen ex vetustate cepit. Advenae visendi studium movet *ᾠδὴ*, idest vas illud marmoreum, quod accepta antiquitus opinio, in nuptiali Galilaeo convivio, aquae a Christo mire in vinum conversae idoneum fuisse, comminiscitur. De eius epigrammate, intellectu difficili, multa ab eruditis viris, inter quos a doctissimo Bertolinio nostro, disputata sunt.

Apud altare SS. Sacramenti stat tabula picta, qua « Apostolorum Cena » exprimitur. Eam putant ex « Cena » Tintoretti exscriptam.

In templi fronte super maiore ianua, hoc epigramma insculptum est:

*Ut vitis purges, mentem virtutibus ornes,
Hanc adeas sacram, peccator sedulus aulam.*

Praeter cathedralem ecclesiam, ex iis quae religionem foveant aluntque, maximi momenti est aedicula sacra, ad orientem sita, in extrema lapidum mole ⁽¹⁾ quae caprulanum oppidum agrumque marinis fluctibus arcet, in qua a remotissima aetate effigies lignea B. M. Virginis ab Angelo nuncupatae, tum ab incolis, tum ab accolis pie sanctaeque colitur. Haec sacra aedicula, cui olim S. Michaelis Archangeli ⁽²⁾ nomen fuit, nihil antiqui operis prae se fert, quod nimborum fluctuumque proximi maris vi saepius attrita, nuper instaurata est.

⁽¹⁾ Haec lapidum moles, vulgo *diga*, erecta est anno MDCCCXXXVIII.

⁽²⁾ Exstat simulacrum S. Michaelis Archangeli, quod Andreas Dall'Aquila marmore exculpit anno MDXCV.

Bottanius meminit etiam de hospitali domo, quae advenis cibo et tecto ad tres dies reficiendis praesto erat, et de Fratrum pae-nulorum monasterio caprulensis municipii sumptibus, anno MDCLXVI, erecto.

Non est praetermittendum caprulanum oppidum fovea et duplicibus moenibus fuisse circumvallatum, et hortis atque aedibus a patriciis venetis condecoratum. Ex vicis, iam a saeculo IX, Caprulanam insulam circumstantibus, duorum meminerimus: alterum ad S. Crucis portum prope Liquestiae fluminis ostium, alterum ad Portum Romatinum, qui aevo quoque romano celebris fuit. At nunc quare occidit tanta gloria rerum? Id factum est ingruentium vulgo morborum causa, quibus lacunae paludesque sensim arefactae, pestis, qua venetae regionis incolae, saeculis elapsis, saepe absumpti sunt, ciborum insalubrium eius et aqua minime ad bibendum apta noxiam vim, ingenti incremento, in dies addidere.

Proximis hisce temporibus tot malorum aerumnis medendi cura rei publicae caprulanae moderatores vehementer cepit: nunc effossi aquae salientis putei, paludes in arborum formam redactae indeque salubre caelum, novae stratae viae, stagnantes rivi arenis obducti, diversoria et culinariae tabernae, omnibus quae ad vitam necessaria sunt, qua par est copia, instructa, comisque incolarum in hospites animus, frequentes ex finitimis oppidis cives, diebus canicularibus, valetudinis causa, huc ad aquas et otium invitant.

Quae rerum meliorum condicio validum impulsorem habuit Raymundum Franchetti, nobilem illum et praedivitem virum, qui ingentes suas opes caprulano agro colendo, domibus rusticis aedificandis pauperumque agrestium hominum inopiae levandae liberaliter impendit.

Superest modo, quoniam ad finem properamus, ut de venatione et piscatione, qui Caprulensium vitae sustentandae uberrimus fructus est, aliquid breviter perstringamus.

Caprulanae lacunae et paludes late piscibus et avibus, quas palustres vocant, abundant. Avium venaticarum notiores sunt: « anas torquata » vel « anas boschas » (v. *mazzorino*), « fulica » (v. *folaga*) et variae scolopacum species.

« Anas torquata » est gallinae corpore par, capite plumis varii coloris distincto, rostro lato et ad fodiendum coenum in aquis apto, cauda cirrata. Masculis tamen omnia membra praestantiora pulchriusque colorata. « Fulica » quamquam palmipes non est, habet digitis suis adnexas membranas, easque laxiunculas, quarum opera natando vix alteri, quaecumque ea est, cedit, quin diutius

in aquis, quam vel anas, anser reliquaeque aves aquaticae, si aliquot mergos excipias, perseverat; adeo ut raro admodum in terra conspiciatur ⁽¹⁾. Scolopaces, iique praesertim qui vulgo *beccanoti* appellantur, exquisitissimi avium, non solum nitrata pulvere, sed et retibus capiuntur.

Neque cygni neque grues caprulanis paludibus adsunt; alaudarum quoque, hiemali tempore, satis est.

E piscibus sufficit meminisse turionem, truttam, rhombum, cephalum, mulum sive barbonem, triglam, anguillam, etc. Marinis piscandis piscibus Caprulenses, quod navibus et maioribus retibus, ad altum adeundum aequor idoneis, carent, minime assueverunt; id piscationis genus Clodiensibus relinquitur.

Ex his quae diximus nemo est qui non videat Caprulanam insulam a pristina eaque florentissima rerum condicione, uti nunc est, longe procul abesse. Quare et praeteritorum honorum memoriam et praesens instaurandae rei publicae proficiendique Caprulensium studium huius Commentarii lectoribus opportunum commendare censuimus. Itaque in huius, qualiscumque erit, narrationis fine, id tantum liceat nobis in optatis esse, quod ut voti fiduciam et robur assumat valde adprecamur: quoniam Caprulana insula adhuc suum rerum scriptorem magis historiae quam fabulis propiorem exspectat (Bottanius enim, ut pro tempore, ineleganti oratione usus, cuique fortasse sinceri defuere fontes, quaedam inchoata, pluraque retractanda reliquit), adsit qui, patria caritate impulsus, frondes undique turbine dispersas in unum cogat, nubes disiiciat, sicque suam rerum narrationi fidem atque auctoritatem asserat. Id pietatis, id doctrinae laudabile munus erit!

(Excerptum e romano commentario
Vox Urbis a. V, num. XIV-XV).

VII.

“Repotia „

Quanti non numquam quae prima fronte nullius rei esse videntur sint facienda, haec narratiuncula satis evincit.

Anno superiore, Nonis Decembribus, idest paucis diebus post feriatum tempus vix inceptum, quo tempore, ex christianō ritu,

⁽¹⁾ BOTTANI, *Saggio di Storia della città di Caorle*. Venezia, 1811, ex lat. adnot. 6, ad cap. VIII.

catholicis nuptiarum solemnibus interdici solet, primo mane, sicut meus est mos, — id enim, saepe, inter litteratorum hominum fastidia non infimum locum obtinet! — antequam scholam inirem, ad quemdam civitatis lanium ibam ut bubulae libram pondo cenae apparandae emerem. Lanienam ingressus lanium valde ira incensum inveni, qui, buccis fluentibus, stomachum ita erumpere coepit: — « Abite in Orcum quotquot estis ruris coloni, qui a pristinis consuetudinibus deflectentes nova saeculi exempla sequimini! Mundus iam ruit per vetitum nefas..... O tempora, o mores! » Rictum diduco, ac familiariter: — « Quorsum, — interpello, — haec tua convicia tendunt? Mihi videris Cicero in rostris pugnans! Est ne tibi quid negotii cum Catilina? Ruunt ne Senatus, Palatium, Forum? Dic, quaeso, ne quis garrulus me quoque unum illorum esse putet, qui, natura tristi eaque recondita, nimis a civitatis tumultu remoti, paene intermortui aetatem agunt! » Tunc homo ille praeproperi quidem et fervidi ingenii, sed natura bonus, postquam deferbuit ira: — « Non est, non est, — inquit, — eo quo tu rere modo: conqueror de iis nuptialibus consuetudinibus, quas, veneto sermone, vocamus *revoltade* vel *revoltine*, quae cum apud agrestes homines hodie plane obsoleverint, causa fuit cur, hisce postremis diebus, nil bubulae vendiderim! » Cui ego vehementer admiratione captus: — « Quid sibi volunt haec? Etenim prorsus ignoro quid significant *revoltade* vel *revoltine* quas blateras! At ille: — « O bone, tu litteris abditus haec ignoras vel ignorare simulas? *Revoltade* vel *revoltine* ea sunt convivia, quibus, celebratis nuptiis, agrestes homines, sponsi sponsaeque parentes, vicissim se reddunt. Haec ignoras? Edepol! mos ex Romanis originem ducit; ideo nil tanti est ut tuae doctrinae cumulum addam! » Alius in promptu habuisset: « ne sutor ultra crepidam! » Non mihi id visum est, qui bene noram antiquitatis studiosis popularem sapientiam interdum optimam esse magistram.

Quare, numerato pretio, post salutem datam et invicem redditam, ad litterarium ludum festinans abii, mecum horatianum illud animo reputans:

*Demitto auriculas, ut iniquae mentis asellus,
Cum gravius dorso subiit onus.....*

(Sat. I, 9, v. 20-21).

Aliquot inde effluxere dies non sine cura investigandi illius antiquissimi moris et verbi *revoltade* vel *revoltine* originem, sed lumen et oleum amisi!

Forte tamen, cum animi remittendi causa, quadam die, horis subsecivis, *Satiram* II, lib. II, Horatii lectitarem, quae Ofellum inducit luxui deditos insectantem, mihi necopinato, contigit ut cognitionis et scientiae cupiditati satisfacerem. Ibi enim de Avidieno avaro et sordido homine poeta haec tradit:

..... Avidienus
Cui Canis, ex vero dictum cognomen adhæret,
Quinquennes oleas est et silvestria corna,
Ac, nisi multum, parcat defundere vinum, et,
Cuius odorem olei nequeas perferre (licebit
Ille repotia, natales aliosve dierum
Festos albatu celebret) cornu ipse bilibri
Caulibus instillat, veteris non parvus aceli.
(v. 55-62).

En ergo « repotia », qua patet iter ad inquirendum in *revollade* vel *revolline*! Quid sunt « repotia? » Massucco interpretatur: « Repotiorum » nomine primus dies post nuptias significatur, quo die a sponso novum instruebatur convivium. Inde vero « repotiorum » nomen ex quo iterum potaretur et ederetur quod pridie superasset, idest a pridiana potatione repetenda». Alii censent « repotia » celebrari consuesse altero vel septimo die post nuptias, quo die sponsa paternam domum revisebat (GNESORTO). Postremo non desunt qui id referant etiam ad commessiones, quae, liberis natis, inter vicinos celebrabantur, vel ad quasvis computationes die festo, potissimum, fieri solitas. Eadem, paucis mutatis, de Graecis invenies apud Schoemann (¹). At quæstio non minus est de « repotiorum » origine quam de vocis vi, cui nectitur nomen *revollade* vel *revolline*. Itaque, ut ad propositum pergam, ex dictis colligo: « haec verba, quae italico fonte cadunt, idem sonare ac *rivollare* = *voltare di nuovo*, latine = iterum vertere »; quod ad iterata pocula pertinere omnibus perspectum est.

Insuper addam, eruditionis gratia, morem hunc, uti nunc est, aliqua ex parte mutatum fuisse. Apud Venetos duo « repotia » in usum recepta sunt: alterum primo, alterum secundo die festo nuptiarum solemnibus proximis subsequentibus; sponsi sponsaeque parentes tantummodo intersunt. Contra; affinium amicorumque comitatus, qui in nuptiali convivio infinitus et prope innumerabilis est, excluditur. « Repotiorum » primum in domo sponsi, secundum in domo sponsae paratur.

(¹) *Antich. gr.*, III, 20, pag. 457 et seqq., Florentiae 1877.

Hic finis « chartaeque viaeque! », quoniam de « repotiis », licet ex lepida occasione, satis diximus. Id unum praestat animadvertisse: bonum quandoque Homerum dormire, — « si licet, in parvis, exemplis grandibus uti » — maximeque antiquitatis studiosis prodesse diligentem sine molestia vulgaris sermonis explicationem.

Joseph Pitrè, magna varietate et copia in suis studiis doctissimus vir, olim de nonnullis veterum superstitionibus quae etiam nunc plurimorum mentes pervadunt, mihi scribebat: *Noi siamo pagani!* Equidem tanti viri sententiam non impugnabo, etsi quaedam, sive bona, sive mala, omnibus fere populis semper et ubique communia fuere; verum pro certo est in Venetis, ut in ceteris gentibus quo Romanorum coloniae deductae sunt, complura antiquitatis vestigia exstare, quae sine vulgaris sermonis cognitione et studio nequeas aperire.

(Excerptum e romano commentario
Vox Urbis, a. V, num. XXIII).

VIII.

Thersites idest de homine conviciatore ac maledico.

Quotiescumque troiani belli scriptorem relegi — quod mihi, etsi pluribus negotiis distento, semel in anno usitatum est — atque illa speciosa miracula me tenuere, « quae — Quintiliani ⁽¹⁾ verbis utar — humani ingenii modum excedunt », quaeque antiquitas tota ac posteritas, ceu divino afflata instinctu, pia religione, in omne tempus, prosecutae sunt, non raro subit in mentem dubitatio, utrum *Ilias* et *Odyssaea* magis pingendi artificio exquisitissimisque graeci sermonis veneribus, an bene vivendi doctrina, qua de virtute praecipiens Homerus lectorem delectat et monet, sint anteferenda. Neque multum abest quin existimem — nil tamen rerum gestarum historicae fidei demens — Maeonium alitem interdum continua translatione uti. Quae sententia — ne videar nodum in scirpo quaerere — neque novitatem sapit, neque adeo non probabilis est, quae a vero prorsus absona dici queat. Nonne Horatius noster, in epistola ad Lollium ⁽²⁾, cum de Homero miris praedicet

⁽¹⁾ *Inst. oral.*, X, c. 1, 50.

⁽²⁾ *Epist.*, 1, 2.

laudibus, ab initio animadvertit, eum quid sit pulchrum, quid utile, quid non, planius ac melius Chrysippo et Crantore dicere? Neque aetatis nostrae eruditos homines id fugit, quibus meminisse sat erit Antonii Sodargna ⁽¹⁾, qui in suis commentariis ad Iliadis lib. XVIII homericam ἀλληγορίαν accurate interpretatus contra Horatianam ⁽²⁾ sententiam, quam ex fictis seriorum poëtarum fabulis ortum habuisse putat, docet animi feritatem non ita in Achille inesse ut eius indolis iudicium ac regula sit, sed in acri et inexorabili Thetydis filio patere imaginem hominis animi perturbationibus abrepti. Quidquid autem de hac controversia eruditi homines sentiunt et iudicant, pro certo est maioribus nostris maximo in usu fuisse «lectorem delectare pariterque monere»:

*Omne tulit punctum qui miscuit utile, dulci
Lectorem delectando pariterque monendo* ⁽³⁾.

Ἀοιδοὶ vel ῥαψωδοὶ, cum ad testudinis sonum Homeri poëmata canerent, non hunc tantum sibi proposuere finem, ut musicae cantusque delectatione spectantium aures permulcerent, sed vitae exemplar potissimum intuentes, rerum gestarum memoria, pravos castigarent mores atque ad id quod rectum honestumque est rite instituerent; quod ni ita esset, miseri inanem operam perdidissent. Quare et mihi praestat hanc sequi viam, qui a recentiorum criticorum iudicium figmentis longe abhorrens, malo in divinis Homeri carminibus, praeter graecitatis veneres, sententiarum sapientiam admirari, quam, cultro ad cadaverum sectionem pertinente, tam insignis vatis membra sine ulla pietate discerpere ⁽⁴⁾. Itaque ad inceptum redeo, utque rem exemplo confirmem, maxima qua potero diligentia. Thersiteam narrationem Iliadis lib. II contentam explanabo, qui locus, meo quidem iudicio, proposito haeret apte. Enimvero detractorum imaginem vividis coloribus expressam hic Homerus exhibet, quorum foeditatem, saepe vulpino more personatam, etsi cavere arduum est, tamen evolvere atque dissimulationis integumentis nudare, in praesentiarum, omnibus perutile fore confido.

* * *

Antequam de Homérico Thersite dico, pauca supra repetam, quae ad rei momenta illustranda omnino necessaria esse videntur.

⁽¹⁾ A. SODARGNA, Annot. al lib. XVIII dell'Iliade. Venezia, 1847.

⁽²⁾ Epist. ad Pis., v. 120. et seqq.

⁽³⁾ HOR., Epist. ad Pis., v. 343-344.

⁽⁴⁾ V. INAMA. Lett. gr., Milano, 1880, pag. 42.

Iuppiter iniuriam ulciscendi causa, ob raptam Briseidem ab Agamemnone Achilli inlatam, nocturna specie, Agamemnonem, quo citius cum Troianis praelium committat adhortatur. Hic, prima luce, principibus Achivorum ducibus Iovis consilium aperit, moxque omnes ad contionem advocat. Pro contione, ut populi fidem tentet, Agamemnon simulat, se, tot exantlatis laboribus longoque bello fessum, velle Troia discedere. Hinc, contione dimissa, Achivi magno cum tumultu alii alio discurrentes de patria repetenda cogitant et ea quae ad profectionem pertinent comparare student. Contra Ulyxes, Minervae monitu, precibus minisque singulos ab incepto deterret, seditionem comprimit contionemque restituit. Tum Thersites, turpis et maledicus homo, cui Achivorum discesum urgere unum opus est, Laërtiadi obsistere, conviciisque Agamemnonem insane consecrari. Praestat poëtam ipsum audire, qui, in primis, Thersitae naturam ita perbellè adumbrat:

"Ἄλλοι μὲν ῥ' ἐζόντο, ἐρήτυθεν δὲ καὶ ἔδρας
 Θερσίτης δ' ἔτι μόνος ἀμετρώεπής ἐκολώα,
 ὅς ῥ' ἔπεα φρεσὶν ἦσιν ἄκοσμά τε πολλὰ τε ἤδη,
 μὰ ψ, ἅτ' αὖ οὐ κατὰ κόσμον ἐριζέμεναι βασιλεύσιν,
 ἀλλ' ὅτι οἱ εἴσαιτο γελοῖον Ἀργείοισιν
 ἔμμεναι. αἴσχιστος δὲ ἀνὴρ ὑπὸ Ἴλιον ἦλθεν·
 φολκὸς ἦν, χολὸς δ' ἕτερον πόδα· τὼ δέ οἱ ὦμοι
 κυρτῶ, ἐπὶ στῆθος συνοχωκότε· αὐτὰρ ὕπερθεν
 φορὸς ἦν, κεφαλὴν, ψεδνὴ δ' ἐπενήνοθε λάχνη.
 ἔχθιστος δ' Ἀχιλλῆϊ μάλιστ' ἦν ἡδ' Ὀδυσῆϊ·
 τὼ γὰρ νεινείεσκε· τότε αὖτ' Ἀγαμέμνονι δίῳ
 ὀξέα κεκληγῶς λέγ' ὀνειδέα· τῷ δ' ἄρ' Ἀχαιοὶ
 ἐκπάγλως κοτέοντο νεμέσσηθέν τ' ἐνὶ θυμῷ.
 αὐτὰρ ὁ μακρὰ βοῶν Ἀγαμέμνονα νείκεε μύθοι·

(*Il.*, II, v. 211-224).

Hoc Thersiteae narrationis exordium rerum eventus atque exitus quodam modo legenti praenuntiat; Homerus enim verba ea subtilitate ac proprietate fingit eaque calliditate nectit, ut nulla opus sit coniectura ad investigandum quo rem deducat. Quamobrem facere non possum quin meminerim illius percelebris manzonianae comparationis de vino novo in dolia fissa coniecto: pingua musta dolio vetere inclusa fervent, murmurant, per laminum rimas exsiliunt; unde fit, ut si quis aliquid liquoris aestu erumpentis gustatu exploret, etiam de dolio non promens, magnine an minimi sit

iudicet. Exemplum sane homericæ narrationi arridet. Expendamus singula.

Θερσίτης. — Ex nomine ipso prima mali labes! Nullum verbum hoc, quod Homerus non sine industria procudit, ad turpem hominis naturam exprimendam significantius est. Θερσίτης originem ducit a verbo acolico Θέρσαν, quod attice idem est ac Θάρσες, per metathesin Θράσος. « En ideo, notat Fäsi ⁽¹⁾, peculiare Thersitæ vitium, petulantia, quæ, pudoris oblita, nullique parcens, quidquid maius excellentiusque inveniri pōtest luto obterit; facile dicas eum insignem ad deformitatem a diis procreatum fuisse, ne quem innata tam pessimi hominis pravitas latuisset! »

Iterum in contionem advocati duces Achivorum cum populo sedent et silent, ut, Laërtiadis dicto audientes, belli renovandi consilium ineant. Thersites unus, alienis incrementis infensissimus, blaterans tumultuatur: Θερσίτης δ' ἔτι μῶνος ἀμετροσπῆς ἐκολῶα. Mira verborum significatio ac dispositio! Thersites μῶνος idest *solus* blaterat, idque turpiorem eius petulantiam reddit, cum in tanta hominum turba neminem sibi advocatum habeat; ἀμετροσπῆς (α priv., μέτρον = *modus*, ἔπος = *verbum*) idest qui verborum modum nunquam novit, sed praecipite facundia intemperate loquitur; ἐκολῶα, idest *occinit* (italice *gracchia*), quod, cum corvorum laevi ominis avium sit, — dicimus et veneto sermone: « *croato de le male nove* » — acerbæ solutissimæ linguæ aculeis, qui humanos animos crudeliter versant, apte respondet. Quæ omnia magis perspicua sunt ex sequentibus versibus, in Patavina editione ⁽²⁾ ita ad verbum expressis: « Qui (Thersites) norat animo suo ineptis et multis verbis || Temere, neque ut decebat, altercari cum regibus, || Effutiens quodcumque ei videbatur ridiculum Argivis || Fore.

Qua patria natus, quibus parentibus genitus Thersites? Nulla maledicenti homini patria, nulli parentes ei qui caeco livore dirumpitur; hoc teterrimum perversitatē monstrum omnes oderunt, fugiunt, et si quis sanæ mentis est vel tetigisse timebit. Detractor, tamquam Deo devotus, dum limacum more serpit humi, cuncta quæ permanat sua peste inficit. Homerus itaque, cui singulorum virorum, tum in *Iliade*, tum in *Odyssæa* origines subtexere mos est, de Thersite, quasi dedita opera, hæc perpauca notat: ἀσχιστος δὲ ἀνὴρ ὑπὸ Ἰλίον ἦλθεν = « turpissimus autem vir (ad) Ilium venit »: tantoque nomini nullum par elogium!

⁽¹⁾ V. *Iliade* di Omero, con note di G. Riguttini, vol. I. Prato, 1881, pag. 65.

⁽²⁾ Homeri opera quæ exstant omnia, græce et latine, etc. Patavii, 1744.

Corporis vitia animi foeditatem ostendunt: strabo, altero pede claudus humeris gibbis et in pectus contractis, acuto capite atque raro capillamento Thersites fuisse traditur: «Inimicissimus autem Achilli in primis erat, et Ulyssi: || Solebat enim his conviciari. Tum vero Agamemnoni nobili || Ganniens dicebat probra: eique Achivi || Mirum quantum succensebant animoque indignabantur» ⁽¹⁾.

Quae, cum ita sint, late evincunt hanc mali ominis avem esse pro viribus cavendam, si licet iis quae vulgaris docet superstitio fidem habere. Quid superstitio?... Haec tene: si quis in gibbosum hominem per viam offendet, licebit ea die sibi felicitatem augurari; ideo gibbosus homo boni ominis indicium erit; at si in claudum et altero quidem pede? Minime vero: calamitosa tunc te fata manebunt!

Ideo peropportunum huc redit proverbium illud tritissimum, quod nos Veneti continuo ore promimus: *Da un segnà da Dio stè tre passi indrio, da un zoto stèghene oto*. Idque me admonet homericum *χωλὸς δ' ἕτερον πόδα* perbene ad Thersitem aptatum; neque eo certe adducor ut arbitrer Homerum, cum Thersitem pingeret, has ineptas vulgi consuetudines ante oculos habuisse, sed quo magis ostendam putidam detractoris indolem cum vitiata corporis natura, non raro, sibi plane constare. Tu vero, candide lector, veniam mihi da, si in maledicentis hominis vituperationem haec, ut qui iocularia, ridens percurro. «Ridentem dicere verum quid vetat?

Achivi ob Thersitae in Agamemnonem probra valde indignantur; quod silentio praetereundum non est, cum nativum in linguas maledicas universi humani generis odium luculenter significet.

Thersites vehementer in Agamemnonem invehitur:

Ἀτρεΐδῃ, τέο δ' αὖτ' ἐπιμέμφεαι ἡδὲ χατίζεις;

πλεῖαί τοι χαλκοῦ κλισίαι,

.

.

ἢ ἐτί καὶ χρυσοῦ ἐπιδεύεαι, ὃν κέ τις οἴσει

Τρώων ἵπποδάμων ἐξ Ἰλίου υἱὸς ἄποινα

ὃν κεν ἐγὼ δῆσας ἀγάγω ἢ ἄλλος Ἀχαιῶν,

.

. οὐ μὲν ἔοικεν

ἄρχὸν ἔοντα κακῶν ἐπιβασκέμεν υἱᾶς Ἀχαιῶν.

(1) Ex Patav. edit., v. 217-223.

ὦ πέπονες, κάκ' ἐλέγχε', Ἀχαιῖδες, οὐκέτ' Ἀχαιοί,
οἴκαδ' ἐπερ σὺν νηυσὶ νεώμεθα, τῶνδε δ' ἐῶμεν
αὐτοῦ ἐνὶ Τροίῃ γέρα πεσσέμεν, ὅφρα ἴδῃται
ἢ ῥά τί οἱ γ' ἡμεῖς προσαμύνομεν, ἥε καὶ οὐκί·
ὅς καὶ νῦν Ἀχιλῆα, ἔο μέγ' ἀμείνονα φῶτα,
ἠτίμησεν. ἐλὼν γάρ ἔχει γέρας, αὐτὸς ἀπούρας.
ἀλλὰ μάλ' οὐκ Ἀχιλῆϊ χόλος φρεσὶν, ἀλλὰ μεθήμων·
ἦ γάρ ᾧ, Ἀτρεΐδῃ, νῦν ὕστατα λωβήσαιο.

(v. 225-242).

Profecto haec tumultuaria Thersitae oratio, quam cuique circulatoriam verborum volubilitatem redolere perspectum est, ad illos fictos notis versibus similes propius accedit, quos Graeci παρωδίαν appellant. « Παρωδία huius loci omnium qui sunt in Iliade pulcherrimi, — ad rem Cesarottius ⁽¹⁾, etsi Homeri parcissimus laudator, scribit, — insignis habenda est; quod praecipue elucet ex multiplici earum locutionum usu, quae in acerrima illa Achillis cum Agamemnone contentione, de qua in lib. I *Iliadis* sermo sit, passim occurrunt. Homerus scilicet Thersitae imaginem iocorum lascivia hic lectori proponit non aliter quam Aloisius Pulcius, ut ex recentiore poemate exemplum afferam, perridiculam Marguttii imaginem fingit: siquidem uti Marguttiū, dum praeclara Morgantii facta stulte affectat in scurram cadit, ita apud Homerum Thersites depravata Achillis imitatio est.

Sed quo id maiore luce clarescat utriusque libri principes saltem locos raptim enumerabo et comparabo:

Iliad., lib. I.

... αὐτὰρ Ἀχαιοὶ || τριπλῇ τετραπλῇ τ' ἀποτίσομεν, αἱ κέ ποθι Ζεὺς ||
δῶσι πόλιν Τροίην εὐτείχην ἐξαλαπάξει (v. 127-129).

... αὐτὰρ ἔμ' αὖτως || ἦσθαι δευόμενον ... (v. 133-134).

... οὐ μὲν ἔοικεν (v. 233).

οἴκαδ' ἔμεν σὺν νηυσὶ κορωνίσιν (v. 170).

... οὐδέ σ' ὀϊώ || ἐνθάδ', ἄτμος ἐὼν, ἄφενος καὶ πλοῦτον ἀφύξειν
(v. 170-171).

(¹) V. note del Rigutini, op. cit., pag. 67.

..... ἐγὼ δὲ κεν αὐτὸς ἔλωμαι γέρας ἄξω ἐλών (v. 135-137).

ἦ γὰρ ἄν, Ἀτρεΐδῃ, νῦν ὕστατα λωβήσαιο (v. 232).

Iliad., lib. II.

..... πολλὰ δὲ γυναικες || εἰσιν, ἐνὶ κλισίῃς ἐξαίρετοι, ἅς τοι Ἀχαιοὶ || προτίστω δίδομεν, εὖτ' ἂν πτόλιεθρον ἔλωμεν (v. 226-228).

ἦ ἔτι καὶ χρυσοῦ ἐπιδύεσαι (v. 229).

..... οὐκ ἐπέοικε (v. 126).

οὔκαδ' ἐπερ σὺν νηυσὶ νεώμεθα (v. 236).

..... τόνδε δ' ἐῷμεν || αὐτοῦ ἐνὶ Τροίῃ γέρα πεσσόμεν (v. 236-237).

ἐλών γὰρ ἔχει γέρας, αὐτὸς ἀπούρας (v. 239-240).

ἦ γὰρ ἄν, Ἀτρεΐδῃ, νῦν ὕστατα λωβήσαιο (v. 241).

Haec de verborum similitudine, ex quo conicitur Thersitem, ut supra diximus, Achillis, vel, si cui malit, Agamemnonis depravatam esse imitationem. Qui autem in Thersiteam orationem diligenti cura intrōspiciat, nonne facile intelliget quanta malignitate redundet?

Quoniam verò nimis longum est, ultra propositi fines, singula commemorare, sat erit illustrare quae in ipso orationis exitu ad Achillis elogium pertinent: ὅς καὶ νῦν Ἀχιλλῆα (v. 239 et seqq.).

Praeconium hoc, quo Thersites Achillem, ob animi mansuetudinem, laudibus effert, irrisiōnem sane, ni effrenem insolentiam continet. Quis enim ignorat diuturnam et acerrimam illam Achillis cum Agamemnone contentionem, cuius causa troianum bellum longum in aevum dilatatum fuit? At ne te fugiat, quaeso, amice lector, tibi rem esse cum Thersite homine omnium maledicentissimo!

Huc spectat Achillei praeconii propria et sincera significatio, quae, aliter, vero repugnat; etenim Homerus auctor est Thersitem Achilli aequè et Agamemnoni saepissime conviciatum. Quid igitur dicemus?

Detractori omnia praesto sunt arma ad id quod cupit assequendum, neque laudis praeconia a probris internoscere curabit.

Thersites Achilli parumper indulget ratus fore ut, si Pelidem, praeterita odia oblitum, blanditiis assentationibusque sibi devincat, tanti viri ope roboratus a bello troiano perficiendo Graecos, nullo negotio, deterreat.

Quo magis detractorum pravitatem improbabimus, quibus simulatio et dissimulatio dux et imperator est.

Pulchre et lepide Plautus, in *Trinummio*, Megaronidem inducit in pestem hanc tumido delitigantem ore:

*Nihil est profecto stultius neque stolidius
Neque mendaciloquom neque adeo argulum magis
Neque confidentiloquius neque peiurius
Quam urbani adsidui cives, quos scurras vocant,
Atque egomet me adeo cum illis una ibidem traho:
Qui illorum verbis falsis acceptor fui,
Qui omnia se simulant scire neque quicquam sciunt.
Quod quisque in animo habet aut habiturust, sciunt:
Sciunt quid in aurem rex reginae dixerit:
Sciunt quod Iuno fabulatast cum Iove:
Quae neque fuerunt neque sunt, tamen illi sciunt.
Falsone an vero laudent, culpant quem velint,
Non flocci faciunt, dum illud quod lubeat sciant.
Omnes mortales hunc aiebant Calliclem
Indignum civitate ac sese vivere,
Bonis qui hunc adulescentem evortisset suis.
Ego de eorum verbis famigeratorum insciens
Prosilui amicum castigatum innoxium.
Quod si exquiratur usque ab stirpe auctoritas,
Unde quidque auditum dicant: nisi id adpareat,
Famigeratori res sit cum damno et malo:
Iloc ita si fiat, publico fiat bono.
Pauci sint faxim qui sciant quod nesciunt,
Occlusioremque habeant stultiloquentiam.*

(Act. I, v. 198-222).

Equidem haec risum moverent, ni venenata «famigeratorum» iacula hominum pacem; qua nihil optabilius est, in saevas similitates verterent!

Nunc quae Ulyxes Thersiti responderit, audiamus:

Θερσίτ' ἀκριτόμυθε, λιγύσπερ ἐὼν ἀγορητής,
ἴσῃς, μὴδ' ἔθελ' οἷος ἐριζέμεναι βασιλεῦσιν.
οὐ γὰρ ἐγὼ σέο φημί χειρώτερον βροτὸν ἄλλον
ἔμμεναι, ὅσσοι ἄμ' Ἀτρεΐδης ὑπὸ Πίον ἦλθον.

τῷ οὐκ ἂν βασιλῆας ἀνὰ στόμ' ἔχων ἀγορεύουσ,
καί σφιν ὀνειδέα τε προφέρουσ, νόστον τε φυλάσσοις.
οὐδὲ τί πω σάφα ἴδμεν ὅπως ἔσται τάδε ἔργα,
ἢ εὖ ἢ ἐκ κακῶς νοστήσομεν υἷες Ἀχαιῶν.
[τῷ νῦν Ἀτρεΐδῃ Ἀγαμέμνονι, ποιμένι λαῶν,
ἦσαι ὀνειδίζων, ὅτι οἱ μάλα πολλὰ διδοῦσιν
ἥρωες Δαναοί· σὺ δὲ κερτομέων ἀγορεύεις.]
ἀλλ' ἔκ τοι ἐρέω, τὸ δὲ καὶ τετελεσμένον ἔσται·
εἰ κ' ἔτι σ' ἀφραίνοντα κινήσομαι ὥς νῦν περ ὦδε,
μηκέτ' ἔπειτ' Ὀδυσῆϊ κάρη ὅμοισιν ἐπέειν,
μηδ' ἔτι Τηλεμάχοιο πατὴρ κεκλημένος εἶην,
εἰ μὴ ἐγὼ σε λαβὼν ἀπὸ μὲν φίλα εἴματα δύσω,
χλαῖνάν τ' ἡδὲ χιτῶνα,
αὐτὸν δὲ κλαίοντα θοὰς ἐπὶ νῆας ἀφήσω
πεπληγῶς ἀγορῇθεν ἀεικέσσι πληγῇσιν.

(v. 246-264).

In Ulyx eo responso quaedam iterum animadvertite; quoniam, cum in re momentosa, idest de malis detractorum artibus detegendis, versemur, minima quaeque iuvat explanare.

Auream in primis sententiam tene, quam paene dixi v. 246 celat. Prosa oratione ita sonat: « Thersite loquacissime, vocalis quamvis sis concionator, desine, etc. ». Quid haec? Idem est ac dicere: « qui plus aequo blaterat sapientia caret »; idque necessario ad maledicos homines pertinet. Adde illud φυλάσσοις νόστον versus 251 ironia dissimulantiaque plenum. Italice significat: *provvedere, prendersi briga*; hic autem bene redditur a latino interprete « reditum captare », idest « dolis fraudibusque » quae detractoribus in usu sunt, quodque ignavi hominis est, non aliter ac dicere solemus: *Salvar la pancia per i fichi*. Postremo nonne attico lepore tincta ea poena est, quam Ulyxes se Thersiti minaturum sponndit, si rursus eum insanientem deprehenderit? « Adeoque tibi edico, quod et perfectum erit, || Sicubi rursus te insanientem deprehendero, sicut hic, || Ne amplius deinceps Ulyxi caput super humeros sit, || Neque posthac Telemachi parens vocer, || Si non ego te comprehenso, tuas quidem vestes exuero, || Laenamque et tunicam... || Et temet ciulantem veloces ad naves dimisero || Caesum e concione turpibus verberibus ». (v. 257-264). Thersites plagis caesus et vestibus per vim nudatus! O poenam detractore vere dignam! Utinam et nobis fas esset turpes maledicentium hominum mores prodere!

Igitur ex his quae huc usque recensui aperte constat in Thersitea narratione veri nominis ἀλλεγορίαν contineri, qua Homerus lectorem admonere studet, ut pestiferum id vitii genus omni ope tollere atque penitus extinguere nitatur.

Minas poena consequitur:

Ὡς ἄρ' ἔφη, σκήπτρῳ δὲ μετάφρενον ἡδὲ καὶ ὤμῳ
πλῆξεν· ὁ δ' ἰδγώθη, θαλερὸν δέ οἱ ἔκπεσε δάκρυ.
σμῶδιξ δ' αἱματήεσσα μεταφρένου ἐξυπανέστη
σκήπτρου ὑπο χρυσεύου· ὁ δ' ἄρ' ἔζητο τάρβησέν τε
ἀλγῆσας δ' ἀχρεῖον ἰδὼν, ἀπομόρξατο δάκρυ.

(v. 265-269).

« Sic dixit: sceptroque tergum et humeros || Percussit, ille autem incurvatus est, eique uberes exciderunt lacrymae. || Vihexque cruenta in dorso extumuit || Sceptro ab aureo, ipseque sedit, expavit: || Ac dolens, vultu demisso, abstersit lacrymas ».

Quanta vis comica! Thersites naturae dedecus et Ulyxes magnanimus heros; sceptrum Laertiadis aureum et Thersitae vihex cruenta, quae, cum dorso verbera densantur, repente extumet; lacrymae ex Thersitae oculis uberrime excidentibus et Achivorum risus iocusque, nonne mirum in modum inter se pugnant? Tabulae partes ita in effectum sunt positae, ut nil magis te capiat. Mihi tamen lubet illud ἀχρεῖον, cum Rigutinio, vertere « stupide », quam cum latino interprete « dimisso vultu »: id sane felicius illam maledici animi lentitudinem exprimit, quae indolentiae prope est. Uti enim in conviciatore ac famigerato homine nullus pulchritudinis atque honestatis amor, ita nullus pietatis sensus, nullaque lacrymarum vis! Achivi, utut indignantes, de eventu suaviter ridet et plausibus Ulyxem ad astra tollunt. Alius alium sic alloquitur:

ὦ πόποι ἦ δὴ μυρί' Ὀδυσσεὺς ἐσθλὰ ἔοργεν
βουλὰς τ' ἐξάρχων ἀγαθὰς πόλεμόν τε κορύσσω·
νῦν δὲ τόδε μέγ' ἄριστόν ἐν Ἀργείοισιν ἔρεξεν,
ὅς τὸν λωβητῆρα ἐπεσβόλον ἔσχ' ἀγοράων.
οὐ θῆν μιν πάλιν αὖτις ἀνήσει θυμὸς ἀγῆνωρ
νικεῖειν βασιλῆας ὀνειδείους ἐπέεσσιν.

(v. 272-277).

Hic narratio finem habet neque amplius Thersitae mentio est. Quid autem de Thersitae apud posteros fortuna?

Tam pestiferi hominis, quem ab Achille sibi procaciter conviciantem pugno interfectum fuisse tradunt, perpaucis vetustioris aetatis testimonia exstant omniaque in unum coniurasse videntur, ut eius execrabile nomen silentio et oblivione obrueretur. Praeter ea quae apud Homerum legimus et interpretati sumus, nil fere de Thersite constat; neque ipsa fabularis historia, cuius est discordia componere et quae laetra sunt, falsa veris remiscendo, verbis exornare, in eum benignior fuit. Cur? Quia numquam defuere, neque deerunt Thersitae exemplaria. Lurida detractorum soboles, Diis iratis genita, nulloque peritura aevo, in humani generis poenam, velut hydra multiplici renascens vertice vigebit semperque pullulabit. Quapropter mos obtinuit ut, cum hominem vehementer foedum significare velimus, θερσίτειον βλέμμα, idest Thersitae faciem eum habere dicamus. Quo sensu accipienda quidem sunt quae de Thersite leviter notant Ovidius (*Rem. am.*, v. 483; *Metam.* XIII, v. 233; *Ex Ponto* III, 9, 10), Seneca (*De Ira*, 2, 23, 3) et Iuvenalis, qui Pontico auguratur:

*Malo pater tibi Thersites, dummodo tu sis
Aeacidae similis Vulcaniaque arma capessas,
Quam te Thersitae similem producat Achilles.*

(*Sat.* VIII, v. 269-271)

Scilicet ut pugno maledicum hominem finias, ne cui sua loquacitate increseat!

Satis de Thersite. Quod ad Homerum attinet, antequam huic narrationi finem imponam, iterum praestat duo animadvertisse: in Homeri carminibus maximam comicam inesse vim, atque poetam, nonnullis locis, ad bonos mores instaurandos, eo respexisse, ut continua translatione uteretur; alterum patet ex *Iliadis* lib. I, v. 599 (ἄσβεστος ⁽¹⁾ δ' ἄρ' ἐνὼρτο γέλως etc.), cum Ephestus, claudicans, diis nectar ministrans, Caelicolum risum suscitatur, unde vulgata illa locutio: *il riso omerico*, quod est « immodice cachinnum tollere »; alterum constet ex Thersitei loci interpretatione, quam argumentis premere minime opus est.

His dictis restat ut ex assidua veterum scriptorum lectione pulcherrima vitaeque idonea sapientiae documenta, quae inde ve-

(¹) Appositum hoc ἄσβεστος, etsi Platoni indecens visum est (*De rep.* III), tamen, ut notat Dübner, conveniens putabimus, si temporum indoles spectetur, quo tempore risus simplex, ut et religionis fides, erat. Vide etiam SCHILLER, *Die Götter Griechenlands*.

luti ex fonte manant, in nostrum usum conferamus; quae litterarum, tum graecarum, tum latinarum maxima utilitas est:

. *exemplaria graeca*
Nocturna versale manu, versale diurna.

Verum, ut ex re aliquid effici cogique possit, amice lector, id unum te monitum volo: esto in omnes benignus, Thersitae exemplaria cave! Intelligenti pauca!

. *Ne me Crispini scrinia lippi*
Compilasse putes, verbum non amplius addam.

(Excerptum e romano commentario
Vox Urbis, a. VI, num. X-XII).

IX.

Biblica studia.

Post datas encyclicas Leonis XIII epistolas, quibus petulantia biblicae liberioris scholae ingenia coërcerentur, postque nuperrima Apostolicae Sedis decreta a SS. D. N. Pio divina providentia Papa X eo lata consilio, ut inviolata christiana lex staret atque ne umquam Divinarum Litterarum doctores, novarum rerum auctoribus plus minusve addicti, tamquam arundines omni doctrinae vento agitatae huc illuc circumferrentur, iuvat in laetitia et gaudio conclamare: «Roma locuta est, lis finita est, utinam finiat et error!»

Quae optata cito ad eventum festinare posse confidimus, rati, divinam inesse vim Ecclesiae oraculis, ex Christi promissione, uti christiana fides nos monet, nunquam defuturam.

Attamen, dum redit animus, cum, - Supremi Antistitis iussu, praeclara occasio detur Sacras Litteras in scholis feliciter instaurandi ac promovendi, quas — id enim pro rei veritate candide fateri necesse est — interdum remissas temporibus doctorum sollicitudine vel incultu a pristino descivisse honore omnes norunt, sollicita cogitatio mentem occupat de ratione scilicet horum studiorum nobis suscipienda, qua certae Ecclesiae auctoritati usque obsequentes, catholicam doctrinam, contra eos qui christianae fidei adversantur, strenue tueri et vindicare queamus, iidem ab illis artis

criticae inventis haud alieni, quae ad Sacros Libros rite explanandos maxime conferant. Sane scimus illud antiquis solemne fuisse: « Si vis pacem, para bellum ». At nemo est qui ignoret hodie ad pugnam nova eaque atrociora expediri arma, et quae a fidei hostibus contra ponantur, quamvis ex una erroris fonte orta — qui error antiquus aequè ac mundus est — adeo fucatis coloribus pingi, idque novitatis fastigium attigisse videri, ut, sine recentioris cultus auxilio, vel permediocris quisque refellere posse credat. Igitur quatenus ratio novae ἐξηγήσεως instaurandae?

Pauca hic subiicimus, quae tum ad doctores, tum ad discipulos spectant.

* * *

Utque a doctoribus ex ordine incipiamus, quis dubitet quin in mediocri S. Scripturae explanatore multa requirantur, quae non raro in ipsis litteratis hominibus frustra desideres?

In primis, quod attinet ad *litteralem* quam vocant Sacri Codicis explanationem — quae expressa ad verbum significatio prima semper quaerenda erit — cuique perspectum est, veram accuratamque S. Scripturae interpretationem nullo modo colligi posse sine hebraicae ac graecae linguae cognitione. Quamquam enim atque optima commentaria λεξικά, idest verborum thesauros, ad manum habemus, longe tamen praestabit, ut interpres, cum de varia lectione res est, nativum exemplar consulat, sicque, in intimam verborum et orationis contextae structuram penetrans, rectam significationem arripiat. Adde, Vulgatam latinam versionem, quae in scholis legi solet, non omnibus esse absolutam numeris, ut ipse Hieronymus auctor est; quod causa erit cur doctus interpres, locis inter se specie dissidentibus comparandis, multum sudet atque laboret.

Haec de interpretatione ad verbum expressa. Quid autem de interpretatione « allegorica, anagogica et morali », quae deduci nequit, nisi monumenta christianae *traditionis*, idest SS. Patrum opera, tum graecorum, tum latinorum, sedulo evolvantur? Quid de sublimioris ἐξηγήσεως controversiis, Rationalistarum impulsu, serpentino more, huc illuc continuo irrepentibus? Equidem et haec catholicum doctorem novisse oportere nostrorum temporum ratio et indoles cunctis suadet.

Neque brevès artis ἐρμηνευτικῆς libri, qui tironum usui inseruiunt, ad id satis erunt.

Peropportune huic necessitati — quod attinet ad Venetam hanc regionem — consulere studet praeclarus de re catholica com-

mentarius, cui nomen *La Riscossa*, qui decimum quintum iam annum Bregantiae, in lucem prodit. Cui commentario singularis ingenii vir *Miles Christi* reique biblicae peritissimus impense prospicit, modo in novorum librorum iudicium et censuram, modo in controversiarum biblicarum evolutionem incumbens, ita ut, ad catholicae fidei normam et regulam tutior sententia late pateat ac roboretur. Speremus fore ne tot inclyti viri labores frustra pereant? Spem voti firmabit securitas, si omnes, quorum interest, huic Commentario incrementa dederint.

* * *

Sed et tironibus Divinis Litteris imbuendis haud minoribus curis cavendum erit.

Verum hic tantummodo sermo est de minoribus scholis, sive *Seminariis*, quae pro temporum locorumque ratione arcto ambitu continentur, non de studiornm Universitatibus, quae ad animi cultum perficiendum praecipue spectant. Ex quo tamen non sequitur, sin minus comptam, rerum biblicarum disciplinam mancam esse oportere, cum tironibus, veluti militibus, contra infensissimos Ecclesiae hostes, tamquam in procinctu, standum sit. Quare necesse est ut etiam in hisce scholis, quae magno intervallo a studiorum Universitatibus absunt, qua par est diligentia, atque iis terminis circumscripta, quos locorum adiuncta patiuntur, Sacrarum Litterarum tradendarum ratio apte temperetur, minime neglectis quibusdam disciplinis, quas biblica studia sibi advocatas habent.

Neminem etenim latet, quantum Historia Sacra V. et N. Foederis librorum explanatorem iuvet; quantum linguam hebraicam et graecam vel leviter attigisse; quantum de rerum natura doctrina, quae postrema narrationem mosaicam de mundi origine cum recentioribus inventis, mirandum in modum conciliat. Quae si doctoribus, ut supra diximus, nonne et discipulis scitu necessaria erunt? Contra si doctor, angustia temporis pressus, raptim haec elucidet, rudem indigestamque molem procreare nitetur. Quamobrem inde ab incunabulis atque singulis gymnasii et lycei classibus rerum gestarum populi iudaici studio tirones, pro viribus, operam dabunt.

Idem de graeca lingua dicemus, quam ut cito tiro discat, deletis contortis grammaticorum teutonicorum quaestiunculis, faciliore eoque expeditiore itinere gradiendum erit, brevissimis con-

tenti artis grammaticae praeceptis, locosque optimorum scriptorum cum V. et N. Foederis lectione saepe commutando: ita ad perfectam κοινῆς διαλέκτου cognitionem viam sibi sternet alumnus.

Theologico ludo necti poterit linguae hebraicae schola; at quae re, non nomine tantum exstet. Cui, si saltem in octonos dies una assignetur hora, tempestive, haud ingrata messis fiet. Sufficiet tionibus si eo processerint ut sibi legendi modum familiarem habeant, verborum radices noverint et libris λεξιμοῖς uti sciant, missis quae de vocalium mutatione deque accentuum regimine, nimis accurate, rabbinorum more, artis grammaticae cultores fuisse tradunt.

Insuper et Patrologiae, quae, christianae *traditionis* luminibus, regulas firmat, quo tutius rectum veritatis tramitem catholicus interpres ingrediatur, suus tribuetur honor, cum huic muneri Historiae ecclesiasticae doctor commode satisfacere possit.

* * *

Quae autem exposuimus perfici ne poterunt illis in Seminariis in quibus grammaticae, humanitatis et philosophiae ludi a clericis una cum laicis frequentantur? Studiorum ratio quae propria laicorum est, nonne impedit quominus clerici in Christo instaurentur? Hic solummodo difficultatem hanc animadvertimus, quam illis quos Spiritus Sanctus posuit regere Ecclesiam Dei tollendam committimus. Nos Summi Pontificis humiliter dicto audientes, dum Ei christianos mores instauranti vehementer plaudimus, Deum precamur ut tanto Antistiti optatam detur contingere metam!

(Excerptum e romano commentario
Vox Urbis, a. VII, num. VI).

X.

Per populum ad Deum!

Iniquis hisce temporibus, dum homines impii christianae fidei ac bonis moribus asperrimum intentat bellum, humana divinaque omnia, dedita opera, adeo permiscentes ut «fluere ac retro sublapsa referri» videantur, iuvat alte animo figere quae nuper Episcopus Claramontanus, in Galliis, Pii X. de sacerdotibus christiano coetui invigilando praepositis sententiam auctoritate plenam inlustrans, in epistola ad suum Clerum, ita lucide tradit (!):

(!) Haec exscripta, latino sermone, verbum verbo reddimus ex vicetino quotidiani commentario, cui *Berico* nomen est, num. 105 huius anni MCMV.

« Id de quo acriter instat Pontifex, tamquam de fundamento spei melioris aevi, est pastoralis muneris foecunditas; quare B. illum Ioannem Vianney, pagi, quem Galli *Ars* appellant, *curatum*, quique Deo precando, caritatis operibus explendis, pueris christiana doctrina imbuendis, Sacramentis administrandis, aegrotis invisendis solandisque totum se tradidit, Nobis veluti singulare virtutis exemplar ad imitandum proposuit. Cuius eximiam vitae rationem Pontifex ipse secutus est, id temporis spatium, quo « parochi » vices in oppidulis Tombolensi et Salzanensi pie sancteque gessit. Hosque annos, bonis omnibus prosecutus, omnium felicissimos dixit, tum cum inter sodales e Clero sacri ministerii sollicitudines conferens, familiariter compellaret: *Noialtri cappellani!* Quamobrem ea vitae ratio, quae ad humilem sacerdotem pastorali animarum curae gerendae praepositum spectat, quaeque suis nativis etsi ignoratis virtutibus ab omni plausu et inani ostentatione abhorrens, B. Ioannem Vianney ipsumque Pontificem, praeter communem hominum opinionem, ad summos nunc evexit honores, non modo praecipua, sed una est, qua humano generi corporis voluptatibus dedito Deique rerumque divinarum incurioso efficacissimum remedium quaeramus. Etenim assiduae ad Deum preces, Christiana doctrina pueris, facili, accurata et definita oratione tradenda, in poenitentiae confessionibus excipiendis industria et labor, graviter aegrotantibus catholicae religionis charismatibus adesse, sobrietas usque ad austeritatem, caritas usque ad vitae iacturam, haec, licet antiqua, at tamen semper nova, Dei sacerdotibus erunt adhibenda, ut populum ad fidem Deique amorem reducant ».

« Cetera instituta, quae rei familiaris tuendae studio, pro recentioris aevi adiunctis, inducta sunt, nullam salutarem sortientur vim, ni christianis virtutibus, ceu servi domino, pareant ».

Profecto haec verba, luculentissima, nulla explanatione egent. Id tamen nos Dei ministros gravissime admonent, « ne saecularibus negotiis implicati » ea neglegamus quae potiora sunt, neve quae sicut umbra praetereunt inepte sectemur. Sat prata bibere!... Quae spiritus sunt intenso amore diligere et curare tempus est: « Non enim habemus hic manentem civitatem, sed futuram inquirimus »; qua una significatione, idest, ut rerum externarum cura, in coetu Christiano instaurando, secundas ferat partes dicimus: *Per populum ad Deum!*

(Excerptum e romano commentario
Vox Urbis, a. VIII, num. VII).

XI.

Studia biblica.

Anno superiore, de studiis biblicis hoc in Commentario sermonem instituens ⁽¹⁾, paucis absolvi, quae SS. Litterarum in scholis tradendarum rationem in universum attingerent, nonnulla tamen celans animo, quae tunc, temporum adiunctis, latius exponere prohibebat. Nunc autem, quum mihi, etsi per breve tempus, a scholae laboribus vacuo aliquid otii scribendi facultatem dederit, iterum ad intermissa me referens, dicam primum de Commentariis ad rem biblicam spectantibus; quae quanti potissimum doctoribus sint; ut in promptu habeant vel inventa nuper, vel quae vetera sanae artis criticae opera inlustrata ad rectam Sacrorum Librorum interpretationem pertinent, omnibus constat. Neminem enim latet de bonis artibus, litteris ac doctrinis Commentaria studiosis hominibus, praeter accuratam doctorum librorum lectionem, iter expedire, ut suam quisque provinciam optime noscat atque ab inopino hostium impetu tueatur. Equidem si fonticulum cum magno flumine comparaveris, infelix, operam perdideris! Attamen parvis magna iuvare usus docet. Idque animadvertere oportet, ut in re de qua agimus, Commentariorum utilitatem percipias; quae Commentaria, pro eruditorum hominum tractationibus, sic se habent ut rivi, qui ex magno flumine profluunt. Etenim undenam animi motus, qui in dies percrebescunt, sententias in disputatim deductas, uno verbo doctrinarum progressum facile noveris, nisi ex hisce Commentariis, quum libri, non raro, saltem aliqua ex parte, vix in lucem editi, senectute laborent? Igitur patet Commentaria huiusmodi, bona quidem disciplina commendanda, tam urgenti necessitati plane satis facere.

Iamdudum in Italia nostra praeclara et bene merita de theologicis et philosophicis doctrinis Commentaria exstant, in quibus et rei biblicae saepe locus conceditur; sed quum mihi mens sit de doctoribus magis quam de tironibus sermonem persequi, cumque rem biblicam suis finibus cupiam circumscribere, minime aperte me fateri pudebit, penes nos Italos nullum exstare veri nominis biblicum Commentarium, quod scilicet in omnibus biblico-

⁽¹⁾ Cfr. an. VII, n. VI.

rum studiorum partibus explendis — puta, in iis quae ad antiquitatum Iudaicarum notitiam, divinae Inspirationis naturam et limites, SS. Librorum ἀποκάλυψιν et interpretationem, linguarum hebraicae et graecae cognitionem pertinent — totum se praecipue conferat.

Hic vero non inficior me in nonnullas difficultates incurrere.

Opponat quispiam: « Quod iure doleas biblicae doctrinae cultores validis interdum destitui armis, quibus id quod a rerum novarum auctoribus contra christianam fidem obiici possit occupent vel reiiciant, non repugno; sed optimo iuvare consilio, ne vota ventis demus, hoc opus, hic labor est! Cuiusque vel mediocris hominis est vitia detegere, non autem remedia aliqua procurratione excogitare!» Nil habeo quod improbem, praesertim quum permulti, nugacitatis fascinatione decepti, dum ad inceptum celerius festinant, longe ante quam optatam metam contingant viribus deficiuntur. At si non nostra, quid vetat quominus aliena ope utamur? Neque profecto id efficiet, ut, progrediente tempore, propriis fulti viribus, ea quae nunc desiderantur assequamur. Sed res, in praesentiarum, nonnihil negotii in se habet, quippe quae subtilium ingeniorum auxilium expostulet ac non sine magna impensa ad effectum adduci queat. Praestabit ideo oculos alias vertere, et mox invenies quae tibi opus erunt ad munus biblici doctoris rite obeundum.

Prodit enim iam quartum et decimum annum Lutetiae Parisiorum in Galliis vigetque pulcherrimum ad rem Commentarium, cui nomen *Revue biblique internationale* inditum est, quod omnes biblicas quaestiones, pro temporum necessitate positas, disceptat et explicat, atque inventa, quaecumque sunt, ex nuperis effossionibus, tum in Palaestinensi agro, tum in finitimis regionibus, postremo codices antiquissimos ex bibliothecarum latebris eductos recenset et explanat, ita ut biblicus doctor nulla fere ope egeat, non solum ad *rationalistarum* acies profligandas, sed sanae artis criticae praeceptis imbutus, firmae turris instar, quae, ventis obvia, nescit nutare, inexpugnabilis fiat.

Huic Commentario scribendo doctrinae biblicae peritissimi viri praesunt: Lagrange, Vigouroux, Battifol, Knabenbauer, Bruneau, Weikert, etc. Quorum nomina, quum quibuscumque in SS. Litteris vel mediocriter versatis notissima sint, nulla certo erit suspicio cur ego, omnium minimus, intempestivae laudis causa, digna quae lectorum admirationi meis verbis commendentur, censeam. Commentario nomen date, doctas eius paginas intenta co-

gitatione volvite, nocturnis versate manibus, versate diurnis vos, qui in SS. Litteras in scholis tradendas incumbitis, reique veritatem factum lucide evincet!

Verum enim vero animo dolendum est hoc Commentarium non eo quo par est ambitu apud nos esse vulgatum. Nos Itali — da veniam verbo, benigne lector — natura fortasse desidiores superioribusque studiis repugnantes facile omni vento doctrinae abripimur, novitatisque plus aequo indulgentes, contenti sumus si quae de re biblica in ipsis quotidianis Commentariis sine arte et cura passim feruntur raptim delibemus, haud rati quonam ex fonte, limpido an lutulento, novarum doctrinarum pronuntiata decurrant. Cui studiorum levitati nonne remedium efficacissimum, quod iam adest, afferemus?

Ceterum — ad veritatem loquar — non me fugit quamdam inesse difficultatem in eo de quo huc usque disputavi; cui tamen difficultati facili modo consulere poterunt illi docti viri qui tam peropportuni Commentarii curam gerunt. Multi ex Italis gallicam linguam callent, sed non omnes. Quodsi res est de catholico clero, cuius vita in pastoralibus sacri ministerii muneribus tota versatur, quis non videt maximum superesse impedimentum, si cum temporis angustia linguae gallicae imperitia pugnet? Accedit quod non satis est quaelibet inchoata gallicae linguae notio, ut quisque quae legit penitus perspiciat planeque cognoscat: in iis enim quae theologicam doctrinam spectant accuratus propriorum verborum usus requiritur, ambigue dicta omnino tollenda; item in codicibus et antiquitatis monumentis inlustrandis obscuriora saepe legenti occurrunt vocabula, quae facilem rectamque explicationem exposcunt. At haec omnia italico clero, qui gallicae linguae consuetudine non utitur, haud parvum negotium facessent! Quid ergo agendum? Ut omnes sine ullo labore tot doctorum hominum disputationum participes flant, immo quo citius summa Alpium iuga Commentarium transcendat, nonne iuvabit idem ex nativa lingua in latinum convertere? Quod sane pergratum fore ducimus non Italis solum, sed toti Orbi terrarum quia latinus sermo unus idoneus est, qui, omni sublato locorum, stirpium et linguarum discrimine, cunctas gentes, veluti populum « unius labii », una fraterna societate devinciatur.

Ni memoria me fallit *Revue biblique internationale* ὀργάνον — graeco nomine utar — est illius amplissimi Coetus Pontificii, qui a Leone XIII moderandis studiis biblicis institutus et a Pio X feliciter regnante novis auctus incrementis, Divini Voluminis custodiae sedulo invigilat. Quid ideo magis proposito respondebit, quam

Coetus iste mei, etsi humillimi biblicorum studiorum in Venetis magistri, vota suscipiat et perficiat? Ne autem me superbia elatum — quod Deus avertat! — quis arbitretur, Ciceronis verbis huic disputationi finem imponam: « Fontes unde hauriretis, atque itinera ipsa ita putavi esse demonstranda, non ut ipse dux essem...; sed ut commonstrarem tantum viam, et, ut fieri solet, digitum ad fontes intenderem (*De Orat.* I, § 203) ».

(Excerptum e romano commentario
Vox Urbis, a. VIII, num. X).

XII.

De quibusdam praeiudicatis vulgaribus opinionibus deque artis magicae vestigiis in G. Lucilii satirarum fragmentis.

Perpauca quae exstant Satirarum G. Lucilii fragmenta — ex triginta *Sermonum* libris, haud multo plus minusve, mille versus supersunt, quos emendavit et adnotavit Lucianus Mueller, Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri, MDCCC LXXII — rerum materiam ac copiam, ni uberrimam, at certe eruditis hominibus gratam acceptamque ostendere mihi videntur.

Et sane id cito perspexeris, si adiuncta temporum ad quae Luciliana carmina referuntur atque sinceram ipsius poetae animi indolem animadverteris, qui omnium quae attigit plane sibi conscius prolapsi in vitia saeculi pravas consuetudines paene verbis effinxerit.

Utque primos satirici carminis ortus mente repetamus, nemo est qui ignoret nonnulla lepide dicta in Q. Ennii fabulis reperiri, praeter ea quae ex comoediae atticae exemplarium imitatione, Timonis praesertim, Bionis, Cratetis et ceterorum, romani scriptores mutuati sunt; sed « italum acetum » non nisi ex romana satira hauries, si M. F. Quintiliani testimonio fidem habueris: « Satira tota nostra est » ⁽¹⁾.

G. Lucilius, Suessae Auruncae natus a. 574/180, Romae vixit diemque supremum obiit Neapoli a. 651/103, ea scilicet tempestate, qua Romani, post victorias in Africa, in Hispania, et in Oriente

⁽¹⁾ *Inst.*, X, 1, 93.

relatas, priscis mutatis moribus, inanis gloriae cupidi, conviviiis luxuque tempus terentes, in peius ruere coeperunt; quare, peropportunam occasionem nactus tam perditos homines mordaci carmine perstringendi, Lucilius totus in eo est, ut quae ad rem publicam, sive familiarem, sive ad artes et litteras spectent, prout res postulat nudet et verberet. Horatius aperte id fatetur:

*Ille velut fidis arcana sodalibus olim
credebat libris, neque, si male cesseral, usquam
decurrrens alio, neque si bene: quo fit, ut omnis
notiva pateat veluti descripta tabella
vita senis ... (1).*

Et l. c. 62 et seqq.:

*..... Quid, cum est Lucilius ausus
primus in hunc operis componere carmina morem,
detrahere et pellem, nitidus qua quisque per ora
cederet, introrsum turpis: num Laelius aut qui
duxit ab oppressa merilum Carthagine nomen
ingenio offensi, aut laeso doluere Metello
famosisque Lupo cooperto vestibus? alqui
primores populi arripuit populumque tributum
scilicet uni aequus virtuti atque eius amicis.*

De Lucilii fide et probitate ambigemus? Etsi multorum hominum est aliud animo agitare, aliud ore loqui, cave fas nefasque confundas. Enimvero Lucilii optimi sensus de veritate dicenda, de re familiari servanda, de avaritia fugienda, ut cetera omittam, ex fragm. 168, 453, 783, etc. late patent (2). Adde nobilissimam illam et vere romanam virtutis definitionem, « quae tam longo intervallo — ita ad rem scribit L. Mueller — a Graecorum philosophorum placitis quam a Christianorum doctrina distat; quam contra Lucilium adserit Lactantius »: (3)

*Virtus, Albeine, est pretium persolvere verum
'queis in versamur, queis vivimu' rebus' polesse:
virtus est, homini scirei quo quaeque abeat res,
virtus, scirei, homini rectum, utile, quid sit honestum;
quae bona, quae mala item, quid inutile, turpe, inhonestum
virtus, quaerendae finem rei scire modumque:
virtus, divitiis pretium persolvere posse:
virtus, id dare, quod re ipsa debetur, honori;
hostem esse atque inimicum hominum morumque malorum,*

(1) Serm., II, 1, 30 et seqq.

(2) Cf. VITELLI-MANZONI, *Manuale della lett. lat.*, Firenze, 1898, pag. 90 e segg.

(3) *Inst. div.*, VI, 5, 2 et cap. proximo 6, 7, 12.

*contra defensorem hominum morumque bonorum,
hos magni facere, his bene velle, his vivere amicum :
commoda praelerea patriai prima putare,
deinde parentum, tertia iam postremaque nostra* ⁽¹⁾.

At, ne a proposito excurram, quid mihi ex Lucilii fragmentis breviter inlustrandum sit lucide exponam.

Equidem nil novi afferre possum ad ea, quae, omnibus rebus, ne dicam veteres, sed et recentiores de poeta nostro disputaverunt. Cuique enim eruditorum hominum noti sunt Iltegen (1865), Bou-tervek (1867), Himer (1878), Zawadzki (1880), Zagorski (1891), alique artis criticae studiosi, inter quos peculiari memoria dignus est Edmond Dupouy, natione Gallus, qui anno 1885 in lucem opus edidit, cui titulus: *Médecine et mœurs de l'ancienne Rome d'après les poètes latins*; qui liber multa utilia continet ad medicinae usum accommodata, licet, quod maxime dolendum est, ad christianam de moribus doctrinam non semper ad unguem castigata. Igitur, quum, quod ad nostrum poetam attinet, vix ulla quaestio sit inexplorata, quaedam in unum cogam, quae specie saltem novitatem sapiant, idest de praeiudicatis vulgaribus opinionibus deque artis magicae vestigiis, quae apud ipsum poetam facile invenies, sermonem instituam. Quod si diligenter perfecero, maiori meo labori ⁽²⁾, cui iam iam summam manum impositurus sum, me aliquid iterum addidisse invabit.

Locus quem ordine primum explanandum suscepimus est lib. XXVII-XIII (XXII, 1) d ex L. Muellerii ed.:

*ut mercede conductae flet alieno in funere
praeficae, multo et capillos scindunt et clamant magis.*

Patet hic agi de « praeficarum » more vetustissimo, quae mercede conductae in alienis funeribus cadavera in rogam imponenda eiulando comitabantur. Quem nostri poetae locum confer cum horatiano illo de assentatoribus:

*Ut qui conducti plorant in funere, dicunt
et faciunt prope plura dolentibus ex animo, sic
derisor vero plus laudatore movetur* ⁽³⁾.

Apud Horatium illud « conducti » masculini generis, nimis latam habet significationem eamque quae historicae veritati repugnet, quum praeficas feminas fuisse constet. « Antiqui — ita ex

⁽¹⁾ Fragm. 119 B.

⁽²⁾ *Magia e pregiudizi nei poeti latini dal 70 a. Cr. al 117 d. Cr.*

⁽³⁾ *Ad Pis.*, 431-433.

Acronis testimonio — praeficas dicebant mulieres, quae mortuos alienos conductae plorabant; quod fit in quibusdam provinciis, a quo beneficiis redimitur». Porphyrion autem: «Alexandriae obolis conducuntur qui mortem fleant; et hoc tam valde faciunt, ut ab ignorantibus, illorum fuisse credantur qui efferuntur. Hi ergo vocantur *Threnodae* (Θρηνοδοί)». Verum ex communi consuetudine, uti iam animadvertimus, pro certo est in mortuis plorandis praeficas idest feminas, non mares, mercede conductas fuisse.

Hinc quaeri potest: cur feminae, non mares? Ratio quam affert Porphyrion, qui, ut Horatius, in universum de re loquitur, «ut ab ignorantibus, illorum fuisse credantur qui efferuntur» nullum discrimen mares inter et feminas ponit. Quid ergo? Mihi videtur praeficarum munus a magicis artibus, quae tanti erant apud veteres, minime ex omni parte longe abesse, praesertim quum in re magica semper femina primas agat. Quomodo autem artes magicae cum mortuorum funeribus coniungendae? Puto naenias, quas praeficae cum flebili vociferatione edebant, ad deos inferos placandos interdum adhiberi solitas fuisse.

Praeterea, quum praeficarum munere infimae plebis mulierculae saepe fungerentur, quid vetat quominus «sagas», quarum Romae maxima copia aderat, id praestitisse non numquam arbitremur? En ideo, meo quidem iudicio, huius vulgaris praeiudicatae opinionis origo. Nostris temporibus in venetis pagis hic mos adhuc obtinet: cuius rei testis et spectator ipse fui quum ex officio, alicui agrestium hominum funerali interesssem. Heu, quot virorum ploratus mulierumque ad sidera eiulatus, eo temporis momento, quo cadaver domo efferebatur! Dein... «conticuere omnes» usque ad silicernium! Atqui nonnulli putant hac vana religione in aeternam caelicolum sedem piorum Manibus iter accelerare! ⁽¹⁾.

⁽¹⁾ Ad haec fragm. lib. II, IX (16) b:

tum farcto omnia sunt circum lata -oo -o

«Circumferre» sonat «lustrare» (Cf. Virg. *Aen* VI, 229: *idem ter socios pura circumtulit unda*). «La satire suivante (Dupouy op. c., p. 203) paraît avoir été écrite sur le faste et la luxure de la jeunesse romaine. On y trouve quelques passages qui se rapportent à un duel, à la suite duquel un des champions fut laissé pour mort. Son logis purifié, suivant l'usage, avec un gâteau de graisse, *tum farcto etc.*, les funérailles commencées, les sacrifices accomplis devant le bûcher... voilà qu'on rencontre le mort se promenant dans la ville! C'était un cadavre d'occasion devant lequel les invités faisaient une contenance sévère et s'essayaient à une tristesse de circonstance».

Sequitur praeiudicata opinio de terroribus nocturnis, lib. XV, II°. (XX, 1) b :

*terrículas Lamias, Fauni quas Pompiliique
instituire Numae, tremít has, haec omina ponit
ut pueri infantes credunt signa omnia athena
vivere et esse homines: sic ístic omnia ficta
verá putant, credunt signis cor inesse in athenis
pergula pictorum, veri nihil, omnia ficta.*

Ita arguit Lucilius eorum ineptias qui vanis superstitionibus serviunt; idque fragmentum nobis tradidit Lactantius ⁽¹⁾, atque miror quod Giussani ⁽²⁾, de lucretiana huius loci imitatione nullam mentionem fecerit; tam evidens enim est quae neminem lateat:

*Nam veluti pueri trepidant atque omnia caecis
in tenebris metuunt, sic nos in luce timemus
interdum, nilo quae sunt metuenda magis quam
quae pueri in tenebris pavitant finguntque futura ⁽³⁾.*

Lucretianam inter et Lucilianam discendi rationem magnum intercedit discrimen: Lucretius, epicureorum more, ita ratiocinatur: certe pueri in tenebris metuunt; nos contra pueris stultiores sumus, qui in luce timeamus: si nos igitur in luce imagines falsas timemus, inde fit ut non in naturae, quemadmodum pueri, sed in animi tenebris versemur; quae tenebrae, luce animi, idest, nonnisi naturae legum cognitione evanescent. Et haec tanto philosopho digna ratiocinatio!

Lucilianus locus, e converso, qui est de terroribus nocturnis, nil aliud évincit nisi Lamiarum, Strigum ceterorumque monstrorum simulacra (apud Graecos Μορμώ; apud nos *Befana*, *Babau*, *Streghe*, *Orco*, *Mazzarolo*, *Incubo* o *Frácola*) a remotis usque temporibus non solum pueris sed et hominibus terrori fuisse: ... εἰς τοῦτο — Platonis verbis utar in *Crit.* VI, C. — ὅτι οὐ μὴ σοι ξυγχόρησω, οὐδ' ἂν πλείω τῶν νῦν παρόντων ἢ τῶν πολλῶν δύναμις ὥσπερ παῖδας ἡμᾶς μορμολύττηται, δεσμούς καὶ θανάτους κ. τ. α.

Quid autem de Lamiarum et Strigum natura sentiendum? Facete Leopardi l. c.: « De horum natura ex antiquis nil certi constat, quod veteres non tanti fuerint, ut id nos rite docerent.

⁽¹⁾ *Inst. div.*, I, 22; Cf. et Leopardi, *Saggio sopra gli errori pop. degli antichi*, ecc., Firenze, 1859, pagg. 102-103.

⁽²⁾ T. L. Cari, *De rerum natura*, etc. revisione e commento, Torino, 1896-1898.

⁽³⁾ *De rerum nat.*, II, 55-58.

Alii pisces, alii aves, alii sagas, alii mirae speciei animalia fuisse tradiderunt. Cur? Quia nemo haec unquam vidit! » Mundus vero idem semper est, non alius!

Ad terrores nocturnos redit Lucilius, lib. IV. XXIII (15):

*adsequitur neque opinantem, in caput insilit ipsum
commanducatur totum complexu comestque.*

L. Mueller hunc locum non ad terrores nocturnos, sed ad hominem refert, « qui amicum praecedentem ex improvise adsecutus blanditiis paene enecat »; verum magis mihi arridet Frankenii sententia, qui pro « complexu » legit « amplexa » atque de monstro quodam velut *Larva*, *Mania*, *Manduca* haec intelligenda esse sibi persuasit, et fortasse a matre ad terrendum puerum narrata. Quod interpretationis genus muliercularum consuetudini, fictis fabellis pueros terrendi, plane respondet.

De arte magica et propria de veneficio est « Chironeum vulnus », cuius poeta noster meminit lib. XXIX, LXV (33):

Chironeo et non mortifero adfectus vomicae vulnere.

Neque accipiendam esse reor lectionem: « Tironeo et non mortifero » etc., quam Dupouy de lurido abscessu deque aliis interpretatur *che il tacere è bello*. Etenim hic sermo est de notissimis Chironis Centauri sagittis, quae, Nessi sanguine tinctae, letalia inferebant vulnera; huc spectat et illa magica tunica, quam Hercules cum induisset, adeo intollerandis doloribus arsit, ut, furore actus, Lycam in mare proiecerit. Quae omnia recentiores fabularis historiae scriptores ita explicant: nomen « Iole » (= *la violacea*) eum caeli colorem significat, qui solem orientem et occidentem comitatur; Lycas et tunica alba item eum argenteum colorem adumbrant, qui, occasu solis, evanescit inter flammam, quae ex montibus oriuntur, idest inter rubeſcentes nubeculas, quae quamdam cum Herculis ad vitae exitum festinantis corpore sanguine oblito atque in frusta diviso similitudinem praebent. Tunica venenis infecta, ex Muellerii sententia, originem ducit a duorum nominum aequivocatione, *ἰόλη* et *ἰός* = *venenum*. Haec mythorum quam vocant solarium doctrina aliquane probabilitate gaudet? Credat Iudaeus Apella!

Ex iis quae apud Muellerum inscribuntur *Varia*, lib. I, XXXVI (24) id legimus, quod Latinis in proverbio fuit:

- oo nodum in scirpo insanu' facessere volgus.

Scirpus palustris res est levissima ; unde proverbium : « nodum in scirpo quaerere » « quod, ait Festus, in eas res natum est, quae nullius impediunt sunt ». Hoc autem, etsi a re alienum, nolui silentio praeterire, quia et proverbia vitae consuetudines popularisque ingenii subtilitatem patefaciunt.

Nunc restat ut, de « fluctu decumano », de « Marsis vatibus » et de « Orco » dicamus.

« Fluctus decumanus », nomine tantum, occurrit lib. III, XXVIII *ee*:

- oo - oo decumanis fluctibus.

Quare Mueller supplet: « huc usque crescit, dein revolvitur ».

Iis, quae iam animadvertimus ad Lucani lib. V, *De bello civili*, v. 672-673, de opinione praedicata, qua secundum Pythagoraeorum doctrinam numeri decem vim summis laudibus praedicantem, fluctus decimus maior antecedentibus putabatur, haec addimus: « decumanum », metonimice interdum ad rem immanem et taeter-
rimam significandam adhiberi.

Transeamus ad « Marsos vates », lib. XX. IV (5) *d*:

*iam dirumpetur medius, iam, ut Marsi' colubras
dirumpit cantu, venas cum extenderit omnis.*

Marsos, qui ad Fucinum lacum in Aprutio habitabant, ab Angitia sive Anguitia Aetæ regis filia ac Circes sorore, artem magicam didicisse ferunt. De iis Silius Italicus in *Pun.* VIII, 496-502:

..... ac Massica pubes
*et bellare manu, et chelydri cantare soporem
vipereumque herbis hebetare et carmine dentem.
Aetæ prolem Angitiam mala gramina primam
monstravisse ferunt, lacuque domare venena,
et lunam excussisse polo, stridoribus annes
fraenantem, ac silvis montem nudasse vocalis.*

Videsne quot mirorum operum Marsi auctores fuerint? Eadem invenies apud Ciceronem, Horatium, Virgilii *Pharmaceutriam* et Tibullum, cuius postremi locus qui afferatur dignus est:

*Nec tamen huic credet coniux tuus, ut mihi verax
Pollicita est magico saga ministerio.
Hanc ego de caelo ducentem sidera vidi:
Fluminis haec rapidi carmine vertit iter.
Haec cantu finditque solum, manesque sepulcris
Elicit, et tepido devocat ossa rogo.*

*Iam ciet infernas magico stridore catervas:
 Iam iubel aspersas lacte referre pedem.
 Cum libet, haec tristi depellit nubila caelo:
 Cum libet, aëstivo convocat orbe nives.
 Sola tenere malas Medeae dicitur herbas:
 Sola feros Iecates perdomuisse canes.*

(I, 2, v. 41-52)

Qui habet addat acervo!

Postremo de « Orco » (lib. XXVI, LXXVII, 38):

qui sex menses vitam ducunt, orco spondent septimum.

Adest hic vulgata Orci fabella, quae cum diebus fastis et nefastis nectitur. Ad rem confer Hesiodi Ἔργα καὶ ἡμέραι (765-820), ubi Ascræus poëta religiose hortatur et urget « ut diem quintam Orco sacrum fugias »; quod praeceptum, quamquam suis temporibus rebus magicis minor dabatur fides, in Georg., I, 277-279, Virgilius renovavit:

*..... Quintam fugē; pallidus Orcus
 Eumenidesque satae; tum partu terra nefando
 Coeumque Iapetumque creat saevumque Typhona.*

Orcus, tanti terroris causa, qui in diem quintam trium singularum partium (ἱσταμένου, μεσοῦντος, φθίνοντος μηνός) graeci mensis dominatur, ab ἑρκος (= septum) nomen habet, et idem sonat ac locus ubi mortui commorantur; sed, succedentibus temporibus, nativam vocis vim ita mutavit, ut Deum mortuorum (= *il dio attivo della morte*) significaret. Media aetate, Orci fabella insolitam ac ridiculam speciem induit, quod et nunc in Venetis fama tenet. Mulierculae enim haec de Orco pueris narrare solent: Orcus eximia corporis magnitudine homo fuit, est is qui, nocturno tempore, cruribus facta furca, a turri ad turrim oppidi pertingere! Speciem in horas mutabat: modo porcellus, modo catellus, modo lini glomus... et cetera huiusmodi quae cum risu iocoque audias!

Et satis de Orco « Vertumnis quotquot sunt natus iniquis ».

Hic finis chartaeque viaeque!

Quae de praëiudicatis vulgariis opinionibus ac de arte magica ex G. Lucilli fragmentis raptim delibavimus id unum, candide lector, tibi suadeant: Romanos uti et ceteras gentes, ab incunabulis, superstitionibus imbutos fuisse; cuius superstitionis natura ea est quae in dies proficiat, quo magis homo libidinibus indulgens a veri Dei cultu deflectat.

Id populorum omnium historia argumentis confirmat.

Si quis autem ampliorem notitiam de iis quae disputavi, quod attinet ad eam litterarum latinarum aetatem quam « arcaicam » vocant, desideret, adeat, ex nostris, praeclarum Felicis Ramorino opus, cui titulus: *La poesia in Roma nei primi cinque secoli*, etc., quod primum in *Rivista filologica* anni 1883, vol. XI, pagg. 417-539 et seqq. editum est; ibi de vaticiniis, de carminibus magicis, de lustrationibus, etc. plura inveniet, quae ad rem maxime conferent.

(Excerptum e romano commentario
Vox Urbis, a. IX, num. X-XI).

XIII.

Pius PP. X et Biblica studia.

Catholica fides, inde ab initio, impiorum vexationibus obnoxia, sed nullo unquam certamine peritura, postremis hisce temporibus, magnum discrimen passa est, cuius funestissimos exitus et nunc pessimi esse exempli nemo est qui neget. Saeculo enim XIX ad finem vergente, illius gallicae scholae discipuli, quam « largam » vocant, « modernismum » portendentes, eo audaciae processerant, ut sacrorum librorum inspirationem captiosis terminis circumscribentes, eorum quoque divinae auctoritati et historicae veritati acerbissimum vulnus infligerent. Itaque, ut rei christianae consuleret, idemque caveret, ne oves venenata erroris pascua transversas agerent, felicis recordationis Pontifex Leo XIII, die XVIII mensis Novembris, an. MCCCXCIII, admirabilem Encyclicam *Providentissimus Deus* edidit, cuius finis fuit damnationis notam inurere iis, qui assererent, « inspirationem divinam ad res fidei morumque, nihil praeterea pertinere, eo quod falso arbitrarentur, quum de veritate sententiarum agitur, non adeo exquirendum, quatenus dixerit Deus, ut non magis perpendatur, quam ob causam ea dixerit ». Deinde statuens: « tantum vero abesse, ut divinae inspirationi error ullus subesse possit, ut ea per se ipsa non modo errorem excludat omnem, sed tam necessario excludat et respuat, quam necessarium est Deum, summam veritatem, nullius erroris auctorem esse ». Praeterea Leo, pervigil strenuusque catholicae fidei custos et vindex, die XXX mensis Octobris, an. MCMII. « Commissionem biblicam »

instituit, qui eruditissimorum et piorum virorum coetus quaestionibus multiplicibus de re biblica dirimendis praeesset. Quibus praesidiis sacrorum librorum divinitate munita, Ecclesia Dei in pace futura esse videbatur; sed arcanis divinae Sapientiae consiliis, quae electos suos, per constantiam in fide summis angustiis pressam, vult ad palmam victoriae adducere, non ita placitum est. Serpantium enim ore, « Scholae largae » sectatores, alia via, ad pristinum propositum redire contenderunt, fallaciter distinguentes id quod sacri scriptores enuntiant ab eo quod approbant, id quod ipsi docent ab eo quod ex aliis fontibus proferunt, doctrinam, quae proponitur, a scribendi genere, quo exprimitur, veritatem *relativam*, quae scriptoris cuiusque aetatem tantummodo spectat, a veritate *absoluta*, quae nullo unquam tempore mutatur. Ita res in peius ruere! Nec mirum, si, in tanta animorum perturbatione, nonnulli a recto tramite deflecterent.

* * *

Leoni XIII, die xx mens. Iulii MCMIII, vita sanctissime defuncto, Pius X — re et nomine vere pius — successit, cuius futuri Pontificatus forma fuit: « omnia in Christo instaurare ». Quae autem haec « instauratio » fuerit, docent, in primis, Encyclicae Litterae (d. xxv mens. Aprilis MCMV) de christiana doctrina pueris tradenda. Equidem christianae doctrinae elementa, quibus prima aetas imbuitur, catholicae fidei incrementi et conservationis fundamentum sunt, e quo velut ex fonte, salutare caelestium bonorum rivi deducuntur; christianae doctrinae ludo, paene dixi, arma parantur, quibus, nova hominum soboles, Dei hostium undique irruentium periculum factura, acriter dimicet certamque victoriam adipiscatur. Ne tamen a proposito discedere videar, ceteris missis ⁽¹⁾, hic praecipua quaedam attingam, quae ad studiorum biblicorum incrementum et progressum stricta significatione pertinent. Igitur primum

⁽¹⁾ *Litt. apost.* (d. xxiii mens. Febr. MCMIV) de academicis in S. Script. gradibus a Comm. bibl. conferendis; *Litt. S. Congr. E.E. et RR.*, quibus Ordinibus religiosis facultas datur, ad academicos gradus in S. Script. assequendos (die xix mens. April. MCMIV); *Rationem studiorum pro periculo subeundo etc.* a Comm. bibl. propositam (mens. Oct. MCMIV); *Motu proprio* (d. xviii mens. Novembr. MCMVII) de sententiis Pontificalis Consilii rei bibl. provehendae praepositi ac de censuris et poenis in eos qui praescripta adversus modernistarum errores neglexerint; quatuor Comm. bibl. responsa, quibus adde postremum de Isaiae libro die xxviii mens. Iunii curr. anni editum.

aliquid commemorare iuvat de Litteris apostolicis, in forma Brevis, quibus ratio studiorum S. Script. in Seminariis Clericorum servanda praecipitur (d. xxvii m. Martii a. mcmvi). Profecto nil his sapientius excogitari potest: praestantissima sane studia biblica in Seminariis instaurandi ratio est, qua Pontifex, dum a temerariis novatorum commentis doctores et alumnos cavet, idem, sicut scriba doctus, qui profert de thesauro suo nova et vetera, quaecumque recentiorum sollertia peperit, ut in rem suam convertant, vehementer urget. Pauca raptim delibemus.

*
* *

Quod n. I Pontifex praecipit, ut «S. Scripturae studium in quoque Seminario impertiendum, praeter alias notiones, historiam utriusque Testamenti complectatur» valde opportunum, immo plane necessarium esse existimo. Quomodo enim quis S. Scripturam rite explanet, nisi apprime calleat Hebraeorum gesta, consuetudines et mores? Quae praescriptio eo magis commendanda videtur, quod, quantum mihi saltem compertum est, hucusque nonnullae italicorum Seminariorum scholae, ab huius officii religione, maxima ex parte, declinabant. Item, quae sequuntur n. II «de biblicae disciplinae curriculo in totidem annos partiendo, quot annos debent alumni, ob sacrarum doctrinarum studia, intra Seminarium septa commorari», et quae n. IV, V, VI, VII et VIII de Veteri et Novo Testamento explanando traduntur, in idem conspirant, eaque biblicorum studiorum incremento longe esse profutura cuique patet. Omnium autem maximus caput est — quodque haud dubie studiis biblicis provehendis novum idque efficax incrementum praebet — n. X, quo Pontifex, Leonis XIII praeceptum iterum firmans, statuit: «Alumni, qui meliorem de se spem facient, hebraeo sermone et graeco biblico, atque etiam, quoad eius fieri possit, aliqua alia lingua semitica, ut syriaca, aut araba, erunt excolendi». Quod iam executioni mandatum esse — si de lingua hebraica et graeca sermo est — ex Litteris Italiae Episcopis, de Seminariis ordinandis, die x mens. Maii mcmvii, a S. Congr. Episcop. et Reg. datis, aperte constat. Cuius praescriptionis necessitas studiorum biblicorum progressui apte congruit. Enimvero interpretes hebraicae et graecae linguae ignarus, solisque versionibus latinis vel vulgaribus fretus, num poterit nativum textum verbum verbo reddere et explanare, vim sententiarum ostendere, orationis nexum et figuras patefacere, suam cum aliorum versionibus comparare, varietates

introspicere earumque causas penitus agnoscere? Neque dixeris hebraicam linguam — quoniam graeca iamdudum in Seminariis scholis in usu est — peculiaribus difficultatibus laborare eamque ideo profectum fere nullum alumnis allaturam esse, quum humana prudentia edoceamur, saepe ex parvo arduam exsurgere molem! meque ipsum, qui hoc anno prima hebraicae linguae elementa docui discipulos meos, haud inanem laborem suscepisse reor. Absint ergo laudatores temporis acti; sanae « modernitati » acquiescendum est!

*
* *

In iis, quae n. XI-XVIII continentur, quum necessaria eorum quae diximus consecraria sint, nulla causa est cur immoremur. Huc pertinent monita de S. Scripturae praelectionum numero augendo; praecipuis quaestionibus, quae ad archaeologiam, geographiam et chronologiam biblicam spectant, in Seminariis, quae iure gaudent academicos gradus conferendi, explanandis; de privato alumnorum labore, quo suppleant id quod ad assequendam biblicam disciplinam deerit; de annuis periculis ab alumnis, tum in Seminariis, tum in Academiis subeundis. Verum duo silentio praeteriri nequeunt, quum per se validissimus biblicorum studiorum impulsus sint: alterum est de periculo Romae subeundo, secundum leges a Commissione biblica editas, ab iis alumnis, qui academicos in S. Scripturis gradus sibi comparare student; alterum est modicae, pro facultatibus, in quolibet Seminario bibliothecae institutio, ubi, ad rem, libri tum veteres tum recentiores alumnis in promptu sint. Quorum primum quanti sit, ex rei gravitate constat: periculum enim ab alumno subeundum coram illis doctissimis viris, quibus in Urbe sedes est, ea requirit, quae, sine impenso labore et studio, haud facile perficiantur; periculum scilicet veri nominis est, quod alumnum, theologicis doctrinis studiose versatum, laurea non specie, sed re acquisita coronat. Nec alterum parvae utilitatis causa est, quum Seminariis alumnis facultas detur, praeter quam quod veteris sapientiae cognitionibus, et novis sanae criticae inventis mentem amplissime erudiendi.

Haec, quam raptim exposuimus, studiorum pro Seminariis ratio, a S. Congregatione Episcoporum et Regularium Italiae Episcopis data, cuius mentionem superius fecimus, late iam ad effectum adduxit; sicque studiorum biblicorum incolumitati et incremento optime cautum est. Insuper quid dicam de Decreto *Lamentabili* S. Officii (d. iii m. Iulii a. m cm vii) et de Encyclica *Pascendi*

(d. viii m. Septembris a. mcmvii), qua damnata « Modernitas », ictu fulmineo iaculata, ad silentium redire coacta est? Ceu turris, quae, nocturnis ignibus, navium cursum regit, ita Encyclica haec, vivida luce, catholicum orbem, undique erroris tenebris obductum, circumfudit; christianae fidei osoribus munimen profecto inexpugnabile!

*
* *

Sed iam tempus est ut aliquid ex dictis colligamus: multa quidem, praesertim de Encyclica *Pascendi*, dicenda forent; at longum est omnia enumerare, quae ceterum fines propositi mei et ingenii vires excedunt. Igitur grates debitas Deo agamus, quod nobis tantum Pontificem donavit, qui Leonis XIII opus ad unguem perfecit, qui omnia in Christo instauraverit, qui finem tot dissidiis imposuerit, christiano orbe uno ore concinente: *Roma locuta est, lis finita est: utinam finiatur et error!* Denique quid restat nisi, ut Pontificis monitis et praeceptis non quidem per silentium, uti Iansenistarum mos fuit, sed per consensum internum et externum aequo animo pareamus, utque, conlatis viribus, ne quid verborum Eius — quod Deus avertat! — irritum sit studeamus?

Pluribus ante saeculis, quo tempore, post civilia bella, Augustus Caesar, terrarum dominus, cuncta subegerat, venusinus poeta, immortalis carmine, canebat:

*Alme sol, curru nilido diem qui
Promis et celas aliusque et idem
Nasceris, possis nihil urbe Roma
Visere maius!*

Fuitne hoc vaticinium, quod novae Romae martyrum sanguine irrigatae, splendidiora fata, quae redemptorio munere sortita est, portenderet! Quidquid est, nunc faustissimum ethnici vatis omen, oculis nostris, impletum esse videmus. Sol, quotidie, nil maius urbe Roma aspicit! Pius X Pontifex, tot tribulationibus vexatus, universi christiani orbis obsequia et dona recognoscit, aptatque superbis postibus! O dies felix! O dies memoranda fastis! O inextinctum catholicae religionis iubar! Communem Patrem, qui Ecclesiae regimen tam feliciter suscepit, ad multos annos Deus sospitet nobisque conservet!

(Excerptum e romano commentario
Vox Urbis a. XI, num. IX).

XIV.

Per la riforma dei seminari.

Lo studio dell'ebraico e la conoscenza dei Sacri testi.

Pio X procede senza mai arrestarsi nell'opera eminentemente salutare di cristiana riforma. *Instaurare omnia in Christo!* E quanti monumenti di altissima e pratica sapienza nel giro di pochi anni! Ora il Papa mite, ma forte e impavido davanti a qualsiasi ostacolo, dà mano alla soluzione di uno dei più ardui problemi, la riforma dei Seminarii.

Bisogna combattere il fatale *Modernismo*, che, sebbene più volte condannato, tenta sempre di sollevare il riottoso suo capo. Ma come sradicarlo? Ma come impedire che attecchisca specie nei giovani sacerdoti? La genesi di questo insidioso errore, ai cattolici più funesto di tutte le eresie che nei secoli andati turbarono la pace della Chiesa, è facile scoprirla: essa sta nel difetto di una soda e larga coltura filosofico-teologica, la quale, in pari tempo, non deve andar disgiunta da una coltura letteraria e scientifica, rispondente alle esigenze dei tempi, cioè tale che, anche negli studii profani, valga a rendere il clero per lo meno non inferiore al laicato. Non basta adunque deplorare i tristi effetti del *Modernismo* o *Neorazionalismo* che si voglia dire; per tutelare la fede, oltre che pregare, è necessario studiare, è necessario sapere.

Qui non è mia intenzione di prendere in esame il nuovo programma pontificio, affine di rilevarne i pregi e soprattutto la pratica utilità. Accennerò soltanto all'insegnamento dell'ebraico, che vedremo presto introdotto nei corsi teologici dei nostri Seminarii.

Quest'innovazione, o meglio ritorno all'antico — perchè poco più di mezzo secolo fa nel maggior numero dei nostri Seminarii, sia pure entro certi limiti, il greco e l'ebraico si studiavano — io l'ho, in questi giorni, salutato con vera gioia, intimamente convinto e persuaso dell'immenso bene che deriverà da tale insegnamento all'esegesi del sacro testo. Già si sa che una delle tante accuse mosse — per dirlo con frase moderna — dalla scuola *larga* alla scuola *conservatrice* è l'ignoranza delle lingue orientali; calunnia questa con la quale si volle colpire — e beninteso a torto — perfino alcuno de' suoi più illustri rappresentanti. Quel che è

certo però, e che da nessuno si può mettere in dubbio, è questo: che, fatte poche eccezioni per i Seminarii di primo ordine, generalmente parlando, tra noi lo studio dell'ebraico fu del tutto negletto. E d'altronde chi è che non vede come un professore di studio biblico, digiuno di greco e di ebraico, riesca insufficiente al suo insegnamento? È vero che non difettiamo di versioni fedelissime, antiche e moderne, latine e italiane, per ciò che riguarda il testo originale dell'Antico Testamento, alle quali sarà facile ricorrere per la retta interpretazione del senso letterale; ma, quando si tratta di luoghi controversi, tornerà inutile o non piuttosto doveroso attingere direttamente alla fonte viva? Quel dottissimo uomo che fu Mons. Ceriani voleva che ogni versione o citazione fosse dallo studioso riscontrata, o come si suol dire verificata; sapientissimo avviso, che darà spesso a vedere come « *quandoque bonus dormitet Homerus!* ».

Ma io non voglio esagerare: non credo che i nostri alunni di teologia, in un periodo di tempo relativamente breve, possano diventare ebraisti, cioè d'un tratto, peritissimi in una lingua, che, anche a chi da tanto la studia, presenta gravissime difficoltà; tuttavia qualche cosa si potrà fare, e ciò, in ogni modo, sarà meglio che *niente!* Di primo acchito non si potranno operare miracoli, ma iniziati i giovani con pazienza e amore, se non tutti, parecchi certo giungeranno alla meta; vale a dire col buon volere e con l'assiduo studio completeranno da sé, a suo tempo, gli elementi appresi nella scuola.

Noto ancora, che se l'apprendimento dell'ebraico riesce più difficile del greco, questo, più che dall'organismo morfologico delle lingue semitiche in genere, dipende in buona parte dalla mancanza di grammatiche elementari, anzi vorrei dire *elementarissime*, ben fatte, mentre di grammatiche scientifiche, per i dotti, non si patisce difetto. Così si fosse fatto per l'ebraico quello che è stato fatto per il greco, oggi agevolato da grammatiche nostrali ben più eccellenti di quelle che ci piovono d'oltralpe, le quali hanno la prerogativa, tutt'altro che invidiabile, di rendere difficili le cose facili.

Nella grammatica ebraica resta ancor molto da fare, e, nel compilarla, non bisognerà mai oltrepassare i limiti del nostro studio: altro è infatti istruire i giovani a comporre in ebraico, altro è tradurre dall'ebraico: altro avviarli alla lettura con l'aiuto dei punti masoretici — ciò che a noi pare sufficiente per l'esegesi del testo, — altro senza far uso dei punti. Sul qual proposito, cinque anni or sono, cioè nel 1902, procurai esprimere modestamente la mia

opinione nel *Vox Urbis* di Roma, in tre o quattro articoli, che vennero poi raccolti in un opuscolo: *De Grammaticae hebraicae ratione emendanda*; opuscolo che non dispiacque al Prof. Italo Pizzi della R. Università di Torino, ed anche ad un dotto Rabbino. La grammatica ebraica si può di molto semplificare, si può sfrondarla di tante minuzie, si può, insomma, renderla abbastanza facile e piana; e che ciò sia fattibile, lo prova la recentissima *Grammaire hébraïque* del Touzard, Prof. di studio-biblico nel Seminario di S. Sulpizio in Parigi, in quei *Premiers Eléments*, che egli, con fine discernimento, ha premesso alla parte fonetica e morfologica. Mi auguro che qualche dotto ebraista italiano si accinga presto a fare altrettanto!

Portogruaro, Giugno 1907.

Canonico dott. MARCO BELLÌ
Prof. di Studio Biblico.

(Da « *Difesa* » di Venezia, 12 Giugno 1907).

INDEX.

I. — Concordia Julia	Pag. 5
II. — De Q. Horati Flacci ode XIV, lib. I	» 8
III. — De Hieronymo Venantio (deque eius libro qui «Callophilia» seu «de pulcri amore» inscribitur	» 12
IV. — De Probae Falconiae vergiliano centone	» 17
V. — De Grammaticae hebraicae ratione emendanda	» 25
VI. — Capitulana insula	» 36
VII. — «Repotia»	» 42
VIII. — Thersites idest de homine conviciatore ac maledico	» 45
IX. — Biblica studia	» 56
X. — Per populum ad Deum!	» 59
XI. — Studia biblica	» 61
XII. — De quibusdam praeiudicatis vulgaribus opinionibus deque artis magicae vestigiis in G. Lucilii satirarum fragmentis	» 64
XIII. — Pius P.P. X et Biblica studia	» 72
XIV. — Per la riforma dei Seminari. (Lo studio dell'ebraico e la cono- scenza dei Sacri testi.	» 77

Visto, nulla osta alla stampa.

Portogruaro, 15 Settembre 1928.

Can. P. SANDRINI, Vic. Gen.

BIBLIOTECA DEL SEMINARIO
VESCOVILE DI PORDENONE
N. ingr. 013977

